

บทที่ ๒

กระบวนการผลิตและกระบวนการบริโภคข้าวตามวัฒนธรรมข้าว

การศึกษาเรื่องวัฒนธรรมข้าว ซึ่งเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของเกษตรกรที่เป็นชาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา จะกล่าวถึงเกษตรกรที่เป็นชาวนา วิถีชีวิตเกษตรกรที่เป็นชาวนาในสมัยพุทธกาล รวมทั้งสถานภาพและบทบาทของเกษตรกร โดยกล่าวถึงการทำนาเป็นอาชีพหนึ่งของศากยวงศ์ การทำนาจึงมีความหมายต่อราชตระกูลของเจ้าชายสิทธัตถะอย่างมาก ถึงขนาดว่าราชวงศ์ฝ่ายบิดาและมารดาเตรียมยกพลเข้าทำสงครามแย่งน้ำกันมาทำนา พระพุทธองค์ต้องเสด็จไปห้ามปรามบรรดาพระญาติ ให้ยุติการแย่งชิงน้ำกันเพื่อทำนา เป็นต้น^๑

๒.๑ วัฒนธรรมข้าวที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

พระพุทธศาสนาเกิดในประเทศอินเดียเริ่มจากสังคมเล็กๆ ท่ามกลางสิ่งแวดล้อมของสังคมอินเดียโบราณขนาดใหญ่ที่มีความเชื่อ ลัทธิ และศาสนาแตกต่างกัน มีการดำเนินชีวิตและการประกอบอาชีพหลากหลาย มีผู้ประกอบอาชีพเพาะปลูกเพื่อผลิตอาหารสำหรับบริโภค เพื่อความอยู่รอดของตนเอง ครอบครัว และชุมชน แต่อาจมีความแตกต่างกันในชนิดของพืชที่ทำการผลิต รูปแบบและวิธีการ ซึ่งขึ้นอยู่กับลักษณะภูมิประเทศ ภูมิอากาศ และวัฒนธรรมของแต่ละสังคมพระพุทธศาสนาเป็นหลักคำสอนที่มุ่งหมายให้มนุษย์ประพฤติปฏิบัติตนดีงาม ดังนั้น หลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้ากับเกษตรกรรมจึงมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน ซึ่งได้สืบค้นและศึกษาจากคัมภีร์ในพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะในพระไตรปิฎก เป็นต้น

๒.๑.๑ ความหมายและความสำคัญของข้าว

ความหมายของข้าวในคัมภีร์พระพุทธศาสนานั้น ส่วนมากจะหมายถึง พืช ที่ใช้เป็นมูลแห่งโภชนา เป็น ๒ ชนิด เรียกว่า บุพพณชาติและอปรรณชาติ^๒ บุพพณชาติ ได้แก่ ธัญญาชาติ คือ พืชที่กำเนิดเป็นข้าวทุกชนิดเป็นของที่จะพึงบริโภคก่อน แสดงไว้ ๗ ชนิด คือ สาลี ข้าวสาลี วิหิ ข้าวเปลือก ยว โย ข้าวเหนียว โคชูโม ข้าวละมาน กงคู ข้างฟาง วรโก ลูกเดือย กุทรุสโก หย้ากับแก ส่วนอปรรณชาติ ได้แก่ ถั่วเขียว ถั่วราขมาส งา พืชผักที่บริโภคหลังอาหาร^๓

^๑ พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๙๗/๙๔.

^๒ วิมพา. (ไทย) ๑/๑๐๔/๘๗.

^๓ กรมการศาสนา, คู่มือเกษตรกรและธรรมศึกษาชั้นโท, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๘), หน้า ๑๔๖.

ข้าวเป็นอาหารประเภทหนึ่งที่ยั่งยืนให้ดำรงอยู่ ข้าวและพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวมีมาตั้งแต่ก่อนพุทธกาลแล้ว จะเห็นได้จากพระนามของกษัตริย์ศากยวงศ์ที่มักมีคำต่อท้ายว่า “โพนะ” แปลว่าข้าว ข้าวมีความสำคัญมากโดยเฉพาะการบรรลุลหณณะที่พระพุทธองค์ทรงบำเพ็ญทุกริกิริยา พระองค์ทรงทรมานตนเองด้วยการอดอาหาร ทรงพิจารณาว่าไม่ใช่หนทางที่จะบรรลุลหณณะได้จึงกลับมาเสวยพระกระยาหารและได้ตรัสรู้ในที่สุด

๒.๑.๒ พัฒนาการของข้าวที่ปรากฏในอัครัญญสูตร

พระพุทธศาสนามีหลักคำสอนเกี่ยวกับการเกิดขึ้น สิ่งแรกในโลก ปรากฏในอัครัญญสูตร^๔ มีข้อความว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสกับพราหมณ์โดยกำเนิด แต่หันมานับถือพระพุทธศาสนา จึงถูกพวกพราหมณ์ด้วยกันด่าทอต่างๆ นานา ว่า การที่นับถือพระพุทธศาสนาโดยละทิ้งวรรณะเดิมนั้น เหมือนกับคนที่เกิดในตระกูลสูงแล้วมาเกลือกกลั้วกับตระกูลต่ำ เพราะพราหมณ์นั้นถือว่า ตนเองนั้นเกิดมาจากปากของพระพรหม พระพุทธเจ้าทรงสอนพราหมณ์ทั้งสองว่านั่นไม่ใช่ความจริง คนทุกวรรณะเกิดมานั้นต้องอาศัยพ่อแม่ของตน นอกจากนี้พวกพราหมณ์ยังอ้างอีกว่าพระพรหมผู้สร้างโลกนี้ พระพุทธองค์ตรัสว่า นี่เป็นการกล่าวอ้างที่ไม่ถูกต้อง ในการเกิดขึ้นของสรรพสิ่งในโลกนี้นั้น พอสรุปได้ดังนี้ ในอดีตกาลมาแล้ว โลกนี้ได้พินาศและอุบัติเกิดขึ้นมาใหม่ พอถึงยุคที่โลกจะพินาศมนุษย์จะบำเพ็ญคุณธรรม ความดี บำรุงรักษาบิดามารดา ประพฤติอ่อนน้อมถ่อมตัว เจริญพรหมวิหาร ๔ พอตายไปแล้วก็ไปบังเกิดเป็นอภิสสรพรหม มีปิตีเป็นอาหาร มีรัศมีแผ่ชานออกจากร่างกายตนเอง เหาะไปในอากาศ ต่อมาโลกนี้เริ่มวิวัฒนาการขึ้นมาใหม่ และเป็นส่วนหนึ่งของจักรวาลนี้ เหล่าอภิสสรพรหมก็จะจุติลงมาเกิดเป็นมนุษย์ ในขณะที่โลกวิวัฒนาการขึ้นมาใหม่นั้น จักรวาลมีสภาพเป็นน้ำทั้งสิ้น มีแต่ความมืด ไม่มีดวงอาทิตย์และดวงจันทร์

เมื่อเวลาผ่านไป จึงเกิดมีง้วนดินลอยอยู่บนน้ำ มีลักษณะเหมือนนมสดที่เคี้ยวให้งวดแล้วตั้งไว้ให้เย็นจับเป็นฝาลอยอยู่ข้างบน มีกลิ่น รส สี คล้ายเนยใส มีรสอรรยดุจน้ำผึ้ง ต่อมามนุษย์กลุ่มนั้น จึงลงชิมง้วนดิน ทันทีที่ชิมรส ง้วนดินก็แผ่ชานไปทั่วทั้งสิ้น มนุษย์จึงเกิดความอยาก เมื่อกินเป็นประจำร่างกายหยาบขึ้น รัศมีกายหายไป ดวงอาทิตย์และดวงจันทร์ปรากฏ มนุษย์เหล่านี้ดำรงชีพด้วยการบริโภคง้วนดิน เป็นเวลานาน ร่างกายหยาบขึ้น และมีผิวพรรณแตกต่างกันออกไป มีการดูหมิ่นกัน ง้วนดินก็อันตรธานหายไป แล้วก็เกิดกระปิตินขึ้น กระปิตินี้มีลักษณะคล้ายเห็ด มีสี รส กลิ่นหอม มีรสอรรย มีสีคล้ายเนยใส มนุษย์บริโภคกระปิตินี้เป็นเวลานานเข้า ร่างกายก็หยาบมากขึ้น ผิวพรรณก็ปรากฏแตกต่างกันออกไป ผิวงามบ้างไม่งามบ้าง เมื่อเกิดการดูหมิ่นกันเช่นนี้ กระปิตินหายไป จึงเกิดเครือดินขึ้น เครือดินมีลักษณะคล้ายผลมะพร้าว มีรส และกลิ่นหอม มีสีเช่นเดียวกับเนยใส

^๔ ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๑๑ – ๑๔๐/๑๐๒.

เมื่อบริโภคเครื่องดินไปนานๆ ร่างกายก็หยาบกร้านมากขึ้น สัตว์เหล่านี้พบกันที่ไร่อูหมื่นเหยียดหยามกัน เพราะสาเหตุความแตกต่างของผิวพรรณเป็นเหตุใหญ่ จากนั้นเครื่องดินหายไป เกิดข้าวสาลีขึ้นเอง บนผิวดิน ข้าวสาลีไม่มีราก ไม่มีกลีบ มีสีขาวสะอาด มีกลิ่นหอม มีเมล็ดสุกพอกินได้ ตอนเย็นนำข้าวสาลีชนิดใดเป็นอาหารเย็น ตอนเช้าข้าวสาลีชนิดนั้นก็จงออกมาแทน บรรดามนุษย์เหล่านั้น อาศัยข้าวสาลีเลี้ยงชีพ ทำให้เกิดเพศหญิงเพศชายเกิดขึ้น เกิดความกำหนด จึงเสพเมถุนธรรมเป็นประจำ มนุษย์จึงเพิ่มจำนวนมากขึ้น มีการเอารัดเอาเปรียบกัน แย่งชิงอาหารกัน ความเป็นระเบียบเรียบร้อยในสังคมเริ่มเปลี่ยนไป มนุษย์จึงปรึกษากัน แล้วตกลงให้มีผู้นำ คอยกล่าวตักเตือน ในที่สุดความเป็นสังคม ความเป็นชุมชน ก็วิวัฒนาการมาตามลำดับจนถึงปัจจุบัน^๕

ข้าวที่ปรากฏในอัครัญญสูตรมีวิวัฒนาการ เริ่มตั้งแต่การเกิดธรดิน (หรือเรียกว่าจวนดิน) สมบูรณ์ด้วยสีกลิ่น คล้ายๆ เนยใส เมื่อกินแล้วทำให้ผิวหยาบ ต่อมาเกิดกระบิดินมีลักษณะคล้ายเห็ด กระบิดินหายไปกลายเป็นเครื่องดิน และสุดท้ายก็เกิดข้าวสาลี จะเห็นได้ว่าข้าวสาลีนั้นเกิดบนผิวของโลกถือว่าข้าวสาลีนั้นเป็นพืชชนิดแรกที่เกิดขึ้นมาในโลก

๒.๒ ข้าวกับการบรรลุนิพพานของพระพุทธเจ้า

ตลอด ๖ ปี ที่พระองค์ทรงกระทำทุกริกิริยา คือ การกระทำที่ทำได้โดยยาก ๓ วาระ คือ (๑) ทรงกัณฑ์พระทนต์ด้วยพระทนต์ (๒) ทรงกลืนลมหายใจ (๓) ทรงอดอาหารจนซูบผอม พระพุทธองค์ทรงเล็งเห็นว่าการกระทำเช่นนี้ ไม่ใช่ทางแห่งการตรัสรู้ และเป็นการทำร้ายตัวเองให้ได้รับความลำบาก เกือบสิ้นพระชนม์ จึงหันกลับมาเสวยพระกระยาหารเหมือนเดิมเพื่อประทังชีวิตบำเพ็ญเพียรต่อไป เมื่อปัญจวัคคีย์เห็นเช่นนั้นแล้วจึงคลายความศรัทธาและเลื่อมใสในพระองค์ จึงพากันหลีกหนีไปอยู่ในป่าอิสิปตนมฤคทายวัน

เหล่าเทวดาเห็นดังนั้น บางพวกกล่าวว่าพระสมณโคดมสิ้นชีวิตแล้ว บางพวกกล่าวว่ายังไม่สิ้นชีวิตแต่กำลังจะสิ้นชีวิต บางพวกก็ว่าพระสมณโคดมเป็นพระอรหันต์จะสิ้นชีวิตไม่ได้ เหล่าเทวดาจึงเข้ามาหาแล้วกล่าวว่า พระองค์อย่าได้อดอาหารโดยประการทั้งปวงเลย มิฉะนั้นพวกเทวดาจะแทรกทิพย์โอชาสงตามชุมชนของพระองค์ พระองค์จะได้เลี้ยงชีวิตไว้ด้วยข้าวทิพย์โอชานั้น พระพุทธองค์ทรงห้ามเทวดาเหล่านั้นและบอกว่า พระองค์กินอาหารผ่อนลงวันละน้อยๆ คือวันละพายมือ บัวเท่าเยื่อถั่วเขียว เยื่อถั่วพู เยื่อถั่วดำ หรือเยื่อในเมล็ดบัว ภายจึงซูบผอมลงเพราะความเป็นอยู่มีอาหารน้อย อวัยวะน้อยใหญ่ของพระองค์เป็นเหมือนแก้วล้นมีข้อมาก ฉะนั้น ตะโพกเป็นเหมือนดังเท้าอูฐ กระดูกสันหลังเปรียบเหมือนแก้วล้นชื่อวิภูฏนาวิสี ฉะนั้น ซี่โครงขึ้นนูนเป็นร่องดังกลองศาลาเก่ามีเครื่องมุงอันหล่นไทรมอยู่ ดวงตาสีดำเข้าไปในเบ้าตาปรากฏเหมือนดวงดาวในบ่อน้ำอันลึก ฉะนั้น ผิวสีระของ

^๕ จานงค์ อติวัฒน์สิทธิ์, สังคมวิทยาตามแนวพุทธศาสตร์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า ๑๕๐ – ๑๕๒.

พระองค์เหี่ยวแห้งราวกับผลน้ำเต้าที่คัสดำมาแต่ยังสด แต่ถูกลมและแสงแดดแผดเผาให้เหี่ยวแห้งไป จนคิดว่าถ้าจะถูบผิวหน้าท้องต้องจับถูกระดูกล้างด้วย คิดว่าจับถูกระดูกล้างได้จับถูบผิวหน้าท้องด้วย ผิวหน้าท้องและกระดูกสันหลังติดกัน ทรงคิดว่าจักถ้อยจางหรือปัสสาวะก็เซ็ลล์ลง มนุษย์ทั้งหลายเห็นพระพุทธร่องก็พากันกล่าวว่าพระสมณโคตมดำไป บางคนบางพวกก็กล่าวว่าไม่ใช่จะว่าดำไป ก็ไม่ใช่ผิวพรรณอันบริสุทธิ์ผุดผ่องถูกกำจัดเสียแล้วเพราะความเป็นผู้มีอาหารน้อยนั่นเอง

เรามีความคิดว่าสมณะหรือพราหมณ์ในอดีต ได้เสวยทุกขเวทนาอันเผ็ดร้อนที่เกิดเพราะความเพียรอย่างยิ่งก็เพียงเท่านี้ ไม่ยิ่งไปกว่านั้นแม้สมณะหรือพราหมณ์ในอนาคตจักเสวยทุกขเวทนาอันกล้าเผ็ดร้อนที่เกิดเพราะความเพียรอย่างยิ่งเพียงเท่านี้ ถึงสมณะหรือพราหมณ์ในบัดนี้ได้เสวยทุกขเวทนาอันกล้าเผ็ดร้อนที่เกิดเพราะความเพียรอย่างยิ่งเพียงเท่านี้ ถึงกระนั้นเรายังไม่ได้บรรลุญาณทัศนะอันวิเศษของพระอริยะที่ยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์ด้วยทุกกริยานี้ จะมีทางอื่นอีกเพื่อความตรัสรู้ เราเกิดความคิดว่า ในงานของท้าวศากยะผู้เป็นบิดาเรานั่งอยู่ที่ร่มไม้หว่าสัจจากาม สัจจากอกุศลธรรม บรรลุปฐมฌานอันมีวิตก วิจาร ปีติ สุขเกิดแต่วิเวกอยู่ทางนี้น่าจะเป็นทางเพื่อความตรัสรู้ เรามีความคิดว่าเรากลัวความสุขที่เว้นจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย หรือจึงเห็นว่าเรามีได้กลัวต่อสุขเช่นนั้นเลย

เรามีความเห็นว่าคุณคนมีกายชubbผอมเช่นนั้นจนบรรลุถึงความสุขนั้นไม่ใช่ทำได้ง่าย จึงกินอาหารหยาบ คือ ข้าวสุก สมัยนั้นมีภิกษุ ๕ รูป บำรุงพระองค์อยู่ด้วยหวังใจว่าพระสมณโคตมจะบรรลุธรรม แต่เมื่อพระองค์กินอาหารหยาบ คือ ข้าวสุก แล้วนั้น พวกภิกษุ (ปัจจุวัคคีย์) ๕ รูป ก็หลีกหนีไปด้วยความเข้าใจว่าพระสมณโคตมเป็นผู้มักมากคลายความเพียรเวียนมาเพื่อความมักมาก^๖

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า ความหมายของข้าวในพระไตรปิฎกมีสองอย่าง คือ บุปผชาติกับปรัณชาติ และยังได้กล่าวถึงพัฒนาการของข้าวในอัครคัมภีร์สูตร ฉะนั้น จะได้อธิบายถึงเรื่องข้าวว่ามีความสำคัญต่อการบรรลุธรรมของพระพุทธเจ้า ดังต่อไปนี้

เมื่อพระพุทธองค์เริ่มฟื้นฟูบำรุงพระวรกายให้มีสุขภาพดีแล้ว พระองค์ได้ทรงบำเพ็ญเพียรอย่างสม่ำเสมอจนถึงวันเพ็ญ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือนวิสาขะ เวลาสายๆ พระองค์ได้ประทับนั่งใต้ต้นอชปาลนิโครธหรือต้นไทร^๗ มีนางกุลธิดาชื่อว่า สุชาดา ได้นำข้าวมาถวายพระพุทธองค์ซึ่งคือข้าวมธุปายาสนั่นเอง

๒.๒.๑ ข้าวมธุปายาส

มีนางกุลธิดานางหนึ่งชื่อว่า สุชาดาเป็นธิดาของเสนียกุลมพี ในตำบลอุรุเวลาเสนานิคม เมื่อเจริญวัยนางได้ทำพิธีบวงสรวงต่อเทวดาที่สิงสถิต ณ ต้นไทรต้นหนึ่งที่บ้านของนาง โดยได้ตั้ง

^๖ ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๓๔ – ๓๓๖/๔๐๓ – ๔๐๗.

^๗ พระมหาจรรยา สุทธิญาณ, พุทธวิธี, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, มปป.), หน้า ๑๓.

ปณิธานความปรารถนา ๒ ประการ^๘ คือ (๑) ขอให้ข้าพเจ้าได้สามีมียุบุญ มีทรัพย์สมบัติ และชาติสกุลเสมอ (๒) ขอให้ข้าพเจ้ามีบุตรคนแรกเป็นชาย ถ้าความปรารถนาขอข้าพเจ้าทั้ง ๒ ประการนี้สำเร็จสมบูรณ์แล้ว ข้าพเจ้าจะทำพิธีกรรมแก้ท่าน ด้วยของอันมีค่าหนึ่งแสนกหาปณะ ความปรารถนาของนางนั้นได้สำเร็จทั้งสองประการนางจึงได้ทำพิธีกรรมบวงสรวงสังเวद्यเทวดาด้วยการถวายข้าวมธุปายาส เล่ากันว่า ข้าวมธุปายาสเป็นอาหารที่ปรุงขึ้นมาจากเครื่องปรุงประเภทธัญพืชและผลไม้ทั้งหลายเท่าที่มีอยู่ในท้องถื่นในสมัยนั้น ถ้าหาผลไม้ดิบได้ก็นำผลไม้ดิบมา แต่พยายามหามาให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ ธัญพืชคืออาหารประเภทข้าว ไม่ว่าจะเป็นข้าวเหนียว ข้าวเจ้า ข้าวฟ่าง ลูกเดือยทุกชนิด ผู้ทำข้าวมธุปายาสจะต้องพยายามหาให้ได้มากที่สุด เมื่อได้ผลไม้และธัญพืชมาอย่างครบถ้วนตามที่ต้องการแล้ว ก็นำเอาน้ำนมวัวบริสุทธิ์มาเป็นเครื่องปรุงหลักในการหุงต้มธัญพืช^๙

ก่อนหน้านั้นนางได้ปล่อยโคนม ๑,๐๐๐ ตัว ให้เที่ยวอยู่ในป่าหิมพานต์ ให้โคนม ๕๐๐ ตัว ต่อมาน้ำนมของโคนม ๑,๐๐๐ ตัวนั้น แล้วให้โคนม ๒๕๐ ตัว ต่อมาน้ำนมของโคนม ๕๐๐ ตัวนั้น นางต้องการน้ำนมที่มีความเข้มข้นและโอชะ จึงได้กระทำการหมนเวียนให้โคต่อน้ำนมจนเหลือโคนม ๘ ตัว ต่อมาน้ำนมของแม่โคนม ๑๖ ตัว เข้าตรูนางสุชาดาให้รีดน้ำนมจากโคนม ๘ ตัวนั้น ปรากฏความอัศจรรย์เกิดขึ้น คือ น้ำนมได้ไหลออกตามธรรมดาโดยไม่ต้องรีด นางเห็นความอัศจรรย์นั้นจึงตักน้ำนมลงใส่ภาชนะใหม่แล้วก่อไฟเพื่อทำข้าวปายาส^{๑๐}

เช้าตรู่ของวันรุ่งขึ้น เป็นวันเพ็ญ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ นางสุชาดาก็ได้นำข้าวมธุปายาสมาถวาย เพราะนึกว่าเป็นเทวดาเจ้ามานั่งคอยรับเครื่องพลีกรรมจากนาง จึงน้อมนำข้าวมธุปายาสไปถวายด้วยความเคารพอย่างยิ่ง ขณะนั้นบาตรดินที่หมกการพรหมถวายนั้นก็ได้หายไป พระองค์ได้ทอดพระเนตรดูนางสุชาดาเป็นนัยให้รู้ว่า พระองค์ไม่มีบาตรที่จะรองรับข้าวมธุปายาส นางก็ทราบในพระอาการจึงน้อมถวายพร้อมทั้งถาดทอง กัมภีระลงอภิวัตแล้วกราบทูลว่า “ความปรารถนาของหม่อมฉัน สำเร็จแล้วฉันใด ขอสิ่งที่พระองค์ประสงค์จงสำเร็จ ฉันนั้น” แล้วนางถวายอภิวัตแล้วทูลลากลับบ้านของตน เมื่อพระองค์ทรงรับข้าวมธุปายาสของนางสุชาดาแล้ว ประทับนั่งหันพระพักตร์ไปทางทิศตะวันออก ทรงปั้นข้าวมธุปายาส ๔๙ คำ พระองค์ฉันครั้งเดียวจนหมด ๔๙ ก่อน จากนั้นพระองค์เสด็จลุกขึ้นทำประทักษิณดำเนินมาแล้วถนัดถสีไปยังฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ทรงจับถาดทรงอธิษฐานว่า ถ้าจะได้เป็นพระพุทธเจ้าในวันนี้ ขอให้ถาดใบนี้จงดลยทวนกระแสน้ำไป ถ้าจักไม่ได้เป็นจงดลยไปตามกระแสน้ำเกิด แล้วได้ถาดไป ถาดนั้นลอยตัดกระแสน้ำไปถึงกลางแม่น้ำแล้วได้ลดยทวนกระแสน้ำไปประมาณ ๘๐ ศอก แล้วจมลงที่น้ำวนแห่งหนึ่ง ตกลงไปถึงภพของกาลนาคราช กระทบถาดของพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อนๆ แล้วได้วางรองอยู่ใต้ถาดเหล่านั้น กาลนาคราชได้สดับ

^๘ พระครูกลยาณสิทธิวัฒน์, **พุทธประวัติตามแนวปฐมสมโพธิ**, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๗๑.

^๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓.

^{๑๐} ปุตุม บัญญัติ, **หลักพระพุทธศาสนา**, (กรุงเทพมหานคร: มปท., ๒๕๔๙), หน้า ๑๑๒.

เสียงนั้นแล้ว กล่าวว่า เมื่อวานนี้ พระพุทธเจ้าทรงบังเกิดแล้วอีกองค์หนึ่ง วันนี้ได้บังเกิดอีกองค์หนึ่ง จึงได้ยืนกล่าวสวดดีด้วยบทหลายร้อยบท ว่ากันว่าเวลาที่มหาปฐพีงอกขึ้นเต็มท้องฟ้าประมาณหนึ่ง โยชน์^{๑๑} หลังจากที่พระองค์ตรัสรู้แล้วเสวยวิมุตติสุขเป็นเวลา ๗ สัปดาห์ หรือ ๔๙ วัน อรรถกถาจารย์ กล่าวว่า ในช่วงเวลาหนึ่ง ไม่มีอาหารอย่างอื่น ไม่มีการสร่งสนาน ไม่มีการชำระพระโอษฐ์ ไม่มีการถ่าย พระบังคนหนัก ทรงยับยั้งอยู่ด้วยฌานสุข มรรคสุขและผลสุขเท่านั้น หลังจากเสวยข้าวปายาสแล้ว

๒.๒.๒ ข้าวตูผงและข้าวตูก้อน

หลังจากที่พระพุทธเจ้า ทรงเสวยวิมุตติสุข เริ่มตั้งแต่สัปดาห์ที่ ๑ จนมาถึงสัปดาห์ที่ ๗ พระพุทธองค์เสด็จไปยังต้นราชายตนะประทับนั่งเสวยวิมุตติสุขอยู่ ณ ที่ต้นราชายตนะวันสุดท้ายแห่งสัปดาห์ที่ ๗ นั้น มีพ่อค้าพานิชสองพี่น้อง ชื่อ ตปุสสะ กับ ภัลลิกะ นำสินค้าบรรทุกกองเกวียนเดินทางมาจาก อุกกละชนบทผ่านมาทางนั้น ด้วยอาณูภาพแห่งเทวดาองค์หนึ่งบันดาลให้โคพาเกวียนไปผิดทางแล้ว แสดงตนให้ปรากฏ กล่าวชี้แนะให้สองพ่อนำข้าวตูผงข้าวตูก้อน อันเป็นเสบียงเดินทาง เข้าไปถวาย พระผู้มีพระภาค พ่อนำทั้งสองก็ปฏิบัติตามน้อมนำข้าวตูผงข้าวตูก้อนเข้าไปถวาย พบพระผู้มีพระภาค ประทับอยู่ใต้ร่มไม้เกต ประกอบด้วยทิวตติงสมหาปฐิสลักษณะ มีพระรัศมีรุ่งเรือง ไม่เคยพบเห็นมาก่อน คิดว่า พระพุทธเจ้าเกิดขึ้นแล้วในโลก นับว่าเป็นบุญลาภอันประเสริฐของพวกตนยิ่งนัก จึงเข้าไป กราบทูลว่า “ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ขอพระองค์จงทรงอนุเคราะห์รับบิณฑบาตไทยทาน เพื่อประโยชน์แก่ข้าพระพุทธเจ้าทั้งสอง ตลอดกาลนานเทอญ” พระผู้มีพระภาค ทรงพระดำริว่า บาตรของตถาคตได้หายไปแล้ว ก่อนวันตรัสรู้ต้องรับมธุปายาสของนางสุชาดาด้วยพระหัตถ์ จากนั้นยังมีได้เสวยกระยาหารเลย สองพานิชนำอาหารมาถวายตถาคตจะหาบาตรมาแต่ที่ใด เมื่อพระพุทธองค์ดำริอย่างนี้ ทันใดนั้นท้าวจตุโลกบาลทั้ง ๔ ได้นำบาตรศิลาเขียวองค์ละใบ มาทางทิศทั้ง ๔ น้อมเข้าไปถวาย พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงดำริว่า “บรรพชิตไม่ควรมีบาตรเกินกว่าหนึ่งใบ” จึงทรงอธิฐานบาตรทั้ง ๔ ใบนั้นประสานเข้าเป็นใบเดียวกัน แล้วทรงรับข้าวตูผงข้าวตูก้อน ของสองพานิชด้วยบาตรนั้น เมื่อเสร็จภักติกแล้ว พานิชทั้งสองพี่น้องกราบทูลแสดงตนเป็นอุบาสก ของถึงพระพุทธ พระธรรม เป็นสรณะที่พึ่งที่ระลึกตลอดชีวิต เนื่องด้วยในขณะนั้นยังไม่มีพระสงฆ์เกิดขึ้นในโลก อุบาสกทั้งสองจึงได้นามว่า “เทววจิกอุบาสก” นับว่าเป็นอุบาสกคู่แรกและคู่เดียวในโลกผู้ถึงรัตนะสองประการ

ก่อนที่อุบาสกทั้งสองจะกราบทูลลากลับไปนั้น ได้ทูลขอปูชนียวัตถุเพื่อนำไปประดิษฐานเป็นที่สักการบูชายังบ้านเมืองของตนสืบไป พระพุทธองค์ทรงยกพระหัตถ์ขึ้นลูบพระเศียร พระเกศา ๘ เส้น ตัดพระหัตถ์ออกมา จึงประทานพระเกศา ๘ เส้นแก่ ตปุสสะและภัลลิกะ สองพ่อนำไปตามประสงค์^{๑๒}

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๓.

^{๑๒} วิ.ม. (ไทย) ๔/๖/๙-๑๐.

การนำข้าวมธุปายาสกับข้าวตุงข้าวตูก่อนมาเสนอเกี่ยวกับข้าว เพื่อให้เห็นความสำคัญที่ข้าวมธุปายาสนั้น ถือได้ว่าเป็นอาหารมื้อสุดท้ายก่อนการตรัสรู้ และข้าวตุงข้าวตูก่อนนั้นถือเป็นอาหารจากข้าวมือแรกของการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า

๒.๓ กระบวนการผลิตข้าวตามวัฒนธรรมข้าว

วัฒนธรรมข้าว หมายถึง ลักษณะทางกายภาพ รูปแบบ วิธีการ กระบวนการ เครื่องมือ เครื่องใช้ ประเพณีพิธีกรรม ความเชื่อ ความรู้ ภูมิปัญญา สภาพแวดล้อม การเปลี่ยนแปลงและผลกระทบที่เกิดขึ้นเป็นมาจากอดีต จนกลายเป็นเอกลักษณ์ทางสังคมของชาวนาชาวไร่สืบมา ทั้งนี้เนื่องจาก “ข้าว” มีบทบาทสำคัญต่อชาวไร่ชาวนาเป็นอย่างยิ่ง ชาวไร่ชาวนาเห็นว่า ข้าวเป็นองค์รวมของธรรมชาติ (ดินน้ำลมไฟ) ที่สัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกับมนุษย์ทั้งร่างกายและจิตใจ ด้านร่างกาย ข้าวเป็นอาหารหล่อเลี้ยงให้เจริญเติบโต อยู่เย็นเป็นสุข จะหาสิ่งใดอื่นมาหล่อเลี้ยงร่างกายให้เหมือนข้าวไม่มีมนุษย์ได้ปฏิบัติธรรม ได้บรรลุธรรมสูงสุดอันเป็นเป้าหมายของชีวิตได้ก็เพราะได้อาศัยข้าวหล่อ เลี้ยงร่างกายเป็นสำคัญ ด้านจิตใจ ข้าวเป็นสายใยร้อยรัดความสัมพันธ์ถึงกันอย่างลึกซึ้ง ทำให้มนุษย์อยู่ร่วมกันอย่างสันติ เปิดโอกาสให้มนุษย์ได้พัฒนาตนเองเพื่อบรรลุเป้าหมายตามอุดมการณ์ได้^{๑๓}

ศาสตราจารย์ ชิน อยู่ดี^{๑๔} สรุปการทํานานในประเทศไทยตั้งแต่สมัยทวาราวดีจนถึงสมัยอยุธยาไว้ ดังนี้

ในสมัยทวาราวดี (พุทธศตวรรษที่ ๑๑ – ๑๖) มีการปลูกข้าวเหนียวเมล็ดป้อมและเมล็ดใหญ่

ในสมัยศรีวิชัย (พุทธศตวรรษที่ ๑๓ – ๑๘) ซึ่งภาคใต้มีการปลูกข้าวเหนียวเมล็ดป้อมและข้าวเจ้า

ในสมัยลพบุรี (พุทธศตวรรษที่ ๑๖ – ๑๙) ที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีการปลูกข้าวเหนียวเมล็ดป้อมและเมล็ดใหญ่กับข้าวเจ้า ซึ่งภาคกลางนิยมปลูกข้าวเหนียวเมล็ดป้อมมาก และปลูกข้าวเจ้ามากขึ้น

ในสมัยเชียงแสน (พุทธศตวรรษที่ ๑๗ – ๒๕) ปลูกข้าวเหนียวเมล็ดป้อมและเมล็ดยาวกับข้าวเจ้า ซึ่งมีจำนวนน้อยกว่าข้าวเหนียว

ในสมัยสุโขทัย (พุทธศตวรรษที่ ๑๙ – ๒๐) นิยมปลูกข้าวเหนียวเมล็ดป้อมมาก ข้าวเหนียวเมล็ดยาวมีบ้าง เริ่มปลูกข้าวเจ้ามากขึ้น

^{๑๓} หนัชนก นันทพานิช, “การศึกษาผลกระทบด้านระบบนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมจากวัฒนธรรมการปลูกข้าวสมัยใหม่”, รายงานวิจัย, (คณะวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี: มหาวิทยาลัยราชภัฏอุบลราชธานี, ๒๕๔๗), หน้า ๑-๓.

^{๑๔} ชิน อยู่ดี, ข้าวจากหลักฐานโบราณคดีในไทย, (มปท.: มปป.), หน้า ๓๘ – ๔๕.

ในสมัยอยุธยา (พ.ศ. ๑๘๙๓ – ๒๓๑๐) ตอนต้นปลูกข้าวเหนียวเมล็ดป้อมมาก ข้าวเหนียวเมล็ดยาวมีบ้าง เริ่มปลูกข้าวเจ้ามากขึ้น

ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๒๐ – ๒๓ ปลูกข้าวเหนียวเมล็ดป้อมบ้าง ข้าวเหนียวเมล็ดยาวเริ่มสูญพันธุ์ แต่ข้าวเจ้านิยมปลูกมากขึ้นหลายเท่า

ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ ไทยส่งข้าวเป็นสินค้าออกที่สำคัญที่สุดของประเทศหลังสนธิสัญญาเบาริ่ง เมื่อชาวนาผลิตข้าวเพื่อการค้า พอมถึงสมัยรัชกาลที่ ๗ ประเทศไทยส่งข้าวเป็นสินค้าออกเป็นอันดับสามของโลก ข้าวที่ปลูกในสมัยนั้นเป็นข้าวไร่ ข้าวนาสวนและข้าวนาเมือง ข้าวนาสวนปลูกด้วยวิธีดำ ส่วนข้าวนาเมืองใช้วิธีหว่าน

๒.๓.๑ ประเภทของการเกิดวัฒนธรรมข้าว

ข้าวเป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับข้าวและการทำนา เป็นปัจจัยเป็นบ่อเกิด เป็นรากฐานและผลงานต่างๆ ของชาวนาชาวไร่ เรื่องของข้าวจึงเป็นวัฒนธรรมหนึ่งที่แตกต่างจากวัฒนธรรมอื่นโดยมีพืชหลัก คือ ข้าว วัฒนธรรมข้าวเริ่มก่อตัวประมาณปลายยุคหินกลางหรือยุคหินใหม่ จากนั้นก็มีความสำคัญต่อมนุษย์มากขึ้นทั้งส่วนที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม ประกอบด้วยปัจจัยหลักสองส่วน คือ ส่วนที่เกี่ยวข้องกับการทำนา กับ ส่วนที่เกี่ยวข้องกับข้าว

ส่วนที่เกี่ยวกับชาวนา วัฒนธรรมข้าว หมายถึง แบบแผนการประพฤติปฏิบัติ วิธีการดำเนินชีวิต ความรู้สึกนึกคิดต่างๆ ส่วนที่เกี่ยวกับข้าว วัฒนธรรมข้าว หมายถึง ลักษณะทางกาย วิธีการ กระบวนการ เครื่องมือเครื่องใช้ ประเพณี พิธีกรรม ความเชื่อ ความรู้ ภูมิปัญญา สภาพแวดล้อม ในด้านร่างกายข้าวเป็นอาหารหล่อเลี้ยงให้เจริญเติบโต ส่วนด้านจิตใจเป็นความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสัตว์ ดินฟ้าอากาศ ทรัพยากร สิ่งแวดล้อม และธรรมชาติอื่นๆ ทำให้มนุษย์อยู่กันอย่างร่มเย็นเป็นสุข จากการเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยีปัจจุบันทำให้วัฒนธรรมข้าวแบ่งเป็น ๒ ชนิด คือ วัฒนธรรมข้าวพื้นบ้าน และวัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่

วัฒนธรรมข้าวพื้นบ้าน ได้แก่ วิธีการดำเนินชีวิต แบบแผนพฤติกรรมในการแสดงออกในการดำเนินชีวิต รูปแบบ วิธีการ เครื่องมือเครื่องใช้ ภูมิปัญญา เกี่ยวกับข้าวและการทำนาของชาวนาหรือสังคมชาวนาที่เกิดขึ้น และมีการปรับปรุงแก้ไขสืบมาจนถึงปัจจุบัน ส่วนวัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่ ได้แก่ วิธีการดำเนินชีวิต แบบแผน พฤติกรรม การแสดงออกในการดำเนินชีวิต เครื่องมือเครื่องใช้ภูมิปัญญา อุดมการณ์เกี่ยวกับข้าวและการทำนา^{๑๕}

^{๑๕} เอี่ยม ทองดี, ข้าววัฒนธรรมและการเปลี่ยนแปลง, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๓๘), หน้า ๑๑-๑๓.

๒.๓.๒ องค์ประกอบของวัฒนธรรมข้าว

วัฒนธรรมข้าวหรือวิถีชีวิตของชาวนานั้นจะมีกรอบเพื่อใช้ในการศึกษาวิถีชีวิตของชาวนานั้นคือองค์ประกอบของวัฒนธรรมข้าว ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

๑.๑ ระบบเศรษฐกิจ (Economic System) หรือ แบบแผนในการทำนา มีองค์ประกอบย่อยดังนี้

ก. ปัจจัยในการผลิต เช่น ทุน ที่ดิน แรงงาน เครื่องมือการทำนา พันธุ์ข้าว การจัดการในการปลูกข้าวและปัจจัยอื่นๆ ที่เกี่ยวกับการทำนา

ข. ขั้นตอนและกระบวนการทำนาหรือการผลิตข้าวตั้งแต่เริ่มปรับดิน ปลูกข้าว ดูแลรักษา เก็บเกี่ยว นวดข้าว รวมถึงการค้าข้าวหรือการนำข้าวไปขายด้วย

๑.๒ การจัดองค์กรเพื่อการผลิตและจัดจำหน่ายข้าว (Social Organization) ในหมู่บ้านที่ศึกษาเพื่อการผลิตข้าวและส่งออกในทุกขั้นตอนและเรื่องอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง นั่นคือศึกษาการจัดแบ่งงานกันทำตามเพศ ตามอายุ ตามความชำนาญเพื่อการผลิตข้าวและจัดการเกี่ยวกับเรื่องข้าว รวมทั้งการรวมกลุ่มชาวนาเพื่อทำกิจกรรมเกี่ยวกับข้าวด้านต่างๆ

๑.๓ คติความเชื่อหรือระบบความเชื่อทางสังคม (Social Belief System) ที่เกี่ยวกับการทำนา คือความเชื่อเกี่ยวกับอำนาจเหนือธรรมชาติของคนจำนวนมากในชุมชนสำหรับในหมู่บ้านชาวนา จะมีระบบความเชื่อเกี่ยวกับศาลพระภูมิ แม่โพสพ แม่คงคา พระพิรุณ และอื่นๆ

๑.๔ ประเพณีพิธีกรรม (Custom and Ritual) คือประเพณีพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและชาวนา เช่น บุญบั้งไฟ ประเพณีกำฟ้า ขอฟนแห่หางแมว ทำบุญกลางบ้าน กวนข้าวพระยาทิพย์ ทำขวัญข้าวและประเพณีต่างๆ อีกมาก

๑.๕ คติชาวบ้านหรือวัฒนธรรมพื้นบ้าน (Folklore) ที่เกี่ยวกับวัฒนธรรมข้าว เช่น นิทาน เทพนิยาย การละเล่นพื้นบ้าน คำคม ภาษาและศิลปะพื้นบ้านและอื่นๆ

๑.๖ ค่านิยมและโลกทัศน์ (Value and World View) ที่เกี่ยวกับวัฒนธรรมข้าว นั่นคือศึกษาสิ่งที่ชาวนาให้คุณค่า ทศนคติเกี่ยวกับการทำนาและการมองโลกของชาวนา

๑.๗ การสืบทอดวัฒนธรรมข้าว (Socialization) ซึ่งหมายถึงว่ามีการสืบทอดวัฒนธรรมข้าวจากชนรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่งอย่างไร

สรุปองค์ประกอบของวัฒนธรรมข้าวจะมีอยู่ในระบบเศรษฐกิจ ซึ่งมีปัจจัยในการผลิตและขั้นตอนหรือกระบวนการทำนามีคติความเชื่อ ประเพณีพิธีกรรม คติชาวบ้านหรือวัฒนธรรมพื้นบ้าน มีค่านิยม และมีการสืบทอดวัฒนธรรมข้าวจากชนรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง เพื่อรักษาให้คงไว้ตลอดไป

๒.๓.๓ วัฒนธรรมข้าวในสังคมไทย ด้านประเพณี

ประเพณีการปฏิบัติบูชาอันเนื่องมาจากการทำนา หรือน่าจะหมายถึง วิธีการปฏิบัติหรือ ขั้นตอนการปฏิบัติในเรื่องที่เกี่ยวกับข้าวและการทำนา เนื่องจากพฤติกรรมที่เกี่ยวกับข้าวในปัจจุบันได้เปลี่ยนแปลงไปมาก เพราะเชื่อว่าความอุดมสมบูรณ์ต่างๆ ไม่อยู่ที่พิธีกรรมแล้ว และในเรื่องของดิน น้ำ ลม ไฟ ก็ไม่ได้อยู่เหนือการควบคุมของมนุษย์ แต่หากขึ้นอยู่กับเครื่องจักรกล สารเคมี ปุ๋ยเคมี ระบบชลประทานที่ทันสมัย วิชาการที่ก้าวหน้า พันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตต่อไร่สูง ความเอาใจใส่ของรัฐบาล อำนาจเงิน ทำให้ชาวนาบางคนเอาเทคโนโลยีสมัยใหม่มาใช้ ชาวนาบางท่านจึงสรุปได้ว่า ข้าว และการทำนาไม่ต้องอาศัยพิธีกรรมบางอย่าง ในที่สุดเมื่อไม่ต้องใช้วัวควาย ไม่ต้องใช้ข้าวพันธุ์ดั้งเดิม ไม่ต้องอาศัยน้ำฝน ไม่ต้องห่วงเรื่องคุณภาพดิน ไม่ต้องห่วงเรื่องเพลี้ย หนอน แมลงต่างๆ พิธีกรรมในความหมายเดิมจึงถูกยกเลิกไปในบางพื้นที่ จะมีอยู่บ้างแต่ความหมายก็เปลี่ยนไป เช่น บางพื้นที่จัดกิจกรรมเกี่ยวกับข้าวและการทำนาขึ้นใหญ่โต ไม่ได้มีเจ้าหน้าที่ของรัฐร่วมรับผิดชอบใช้งบประมาณแผ่นดิน แต่ไม่ได้ทำเพื่อบูชาสังเวทเทพเจ้าแห่งดิน น้ำ ลม ไฟ และธรรมชาติอื่นเหมือนในอดีต แต่ทำเพื่อให้ชาวนาและเยาวชนของชาติและชาวต่างประเทศรู้เท่านั้น^{๑๖}

ในเรื่องประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวกับข้าวและการทำนา ได้แบ่งประเภทของพิธีกรรมเป็น ๕ ประเภท ตามเป้าหมายและวัตถุประสงค์ของประเพณี ดังนี้

๑. พิธีกรรมเพื่อบวงสรวง อ้อนวอน เสี่ยงทาย คือพิธีกรรมที่มีเป้าหมายเพื่ออ้อนวอน บูชา บวงสรวงเทพเจ้า สิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ หรือบรรพบุรุษ ให้คุ้มครองป้องกันอันตรายของชีวิต ทรัพย์สิน ให้มีความอุดมสมบูรณ์ เป็นการขอพรขอโอกาสและความมั่นคงในการดำรงชีวิตในรอบปี พิธีกรรมดังกล่าวจะจัดขึ้นก่อนการเพาะปลูกหรือช่วงเพาะปลูก เช่น พิธีสืบทะตาเมือง พิธีขึ้นท้าวทั้ง ๔ คือ ท้าวตรัฐ ท้าววิรุฬหก ท้าววิรูปักษ์ และท้าวเวสสุวรรณ พิธีเลี้ยงผีขุนน้ำ พิธีพ่อนฝัมน้ำ พิธีเซ่นไหว้วินญาณบรรพบุรุษ พิธีขอฝนหรือพระราชพิธีฝนแสนห่อ พิธีแห่นางแมว เทศน์พญานาค คันคาก สวดคาถาปลาช่อน พิธีปั้นเมฆ พิธีบูชาแถน พิธีบุญบังไฟ พิธีบุญชาฮะ พิธีเซ่นบูชาหลักบ้านหลักเมือง

๒. พิธีกรรมเพื่อการเพาะปลูก มีเป้าหมายเพื่อการปลูกข้าวโดยเฉพาะทำพิธีในช่วงเพาะปลูก เป็นการขอโอกาส ขออนุญาต บวงสรวง บอนบาน บอกกล่าว ผาผึ้งเทพเจ้าสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ขอให้การเพาะปลูกในปีนั้นดำเนินไปด้วยดี ทั้งคน ข้าว สัตว์ ประสพโชคมีชัยไม่มีอันตราย รวมทั้งเป็นการแสดงความอ่อนน้อมต่อข้าว เช่น พิธีแรกไถนา พิธีเลี้ยงตาแฮก พิธีบูชาภูมินา พิธีตักกล้า พิธีแรกดำนา พิธีปักข้าวตาแฮก พิธีปักกกแฮก พิธีแรกหว่านข้าว พิธีเชิญแม่โพสพใส่ข้าวปลูก พิธีเชิญแม่โพสพลงนา พิธีบูชาแม่ธรณี และพิธีเอาฝุ่นใส่นา เป็นต้น

^{๑๖} รศ.ดร. งามพิศ สัตย์สงวน, วัฒนธรรมข้าวในสังคมไทยการคงอยู่และการเปลี่ยนแปลง, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท เท็กซ์ แอนด์ เจอร์นัล พับลิเคชั่น จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๑๐๒.

๓. พิธีกรรมเพื่อบำรุงรักษา มีเป้าหมายเพื่อรักษาข้าวกล้าให้เจริญงอกงาม ไม่มีสัตว์ต่างๆ เช่น หนอน เพลี้ย ไรบควน ถ้ามีขอให้หายไป เป็นการแสดงความอ่อนน้อมต่อข้าว มักจัดพิธีช่วงระหว่างการเพาะปลูก เช่น พิธีใส่น้ำ พิธีปักตาแหลว พิธีขึ้นท้าวทั้ง ๔ พิธีสวดสังคหะ พิธีไหว้เจ้าที่ พิธีรับขวัญแม่โพสพ พิธีส่งข้าวบิณฑุ์ พิธีคดข้าว พิธีไล่หนูไล่คนไล่เพลี้ยไล่แมลงไล่ปูไล่หนอกและอื่นๆ โดยใช้น้ำมันต์ ผ้ายันต์ โดยการภาวนา หว่านทราย และใช้เครื่องราง เป็นต้น

๔. พิธีเพื่อการเก็บเกี่ยว มีเป้าหมายเพื่อการเก็บและนวดข้าวเพื่อให้ได้ผลผลิตมาก และแสดงความอ่อนน้อมต่อข้าว ทำในช่วงฤดูเก็บเกี่ยว เช่น พิธีรวมข้าว พิธีแรกเกี่ยวข้าว เชิญขวัญข้าว (เก็บขวัญข้าว) พิธีวางข้าวตางน้ำ ทำลาน ปลงข้าว ขนข้าวขึ้นยุ้ง ตั่งลอมข้าว เปิดยุ้ง ปิดยุ้ง เป็นต้น

๕. พิธีกรรมเพื่อการเฉลิมฉลอง มีเป้าหมายเพื่อเฉลิมฉลองผลผลิตที่ได้ มีการเลี้ยงเพื่อนบ้าน แก้วบนหรือเช่นสังเวทพาอารักษ์ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ที่ได้คุ้มครองปกป้องรักษา คน สัตว์ พืช ได้ผลดี อยู่เย็นเป็นสุขตลอดกาล เมื่อได้ผลผลิตแล้วเป็นการตอบแทนความเมตตาจากภูษา ถ้าล่วงเกินทั้งกาย วาจา ใจ โดยเจตนาหรือไม่เจตนาที่ขอโทษกรรม มีการนิมนต์พระสงฆ์มาบำเพ็ญบุญ หรือไปร่วมทำบุญที่วัด อุทิศส่วนกุศลไปให้เทพเจ้า สิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ รวมแม่โพสพ พระฤาษี ตายาย ผียุ้ย ผีย่า ผีตาแฉง เจ้าที่ สรรพสัตว์ เป็นการตอบแทนบุญคุณ เช่น พิธีบุญคุณลาน สู่ขวัญข้าว เผาข้าว ขอพร บุญกุ่มข้าวใหญ่ บุญข้าวจี กวนข้าวทิพย์ กวนข้าวยาคุ สู่ขวัญข้าวขึ้นเล่า สู่ขวัญเกวียน บุญพระเวส (แห่ข้าวพันก้อน) ลาซัง กองข้าว ขึ้นปีใหม่ สู่ขวัญวัวควาย เป็นต้น^{๑๗}

ประเพณีในการทำนันทันมีขั้นตอนดำเนินการหลายขั้นตอน ตั้งแต่การเพาะปลูกจะต้องมีการเตรียมปรับที่ดินในนา ซึ่งถ้าเป็นการปลูกข้าวนาดำต้องมีการหว่าน มีการไถดะ ไถแปร บางทีก็มีการไถคราดด้วย เมื่อปักดำแล้วก็ต้องรองจนกว่าจะเก็บเกี่ยวได้ เมื่อได้ข้าวแล้วต้องขนไปลานนวดข้าว มีการนวดข้าว ซึ่งปัจจุบันใช้เครื่องนวดข้าว จากนั้นขนข้าวขึ้นยุ้ง จากกระบวนการผลิตข้าวดังกล่าวนี้ก่อให้เกิดประเพณีพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวหลายอย่าง

๒.๓.๔ วัฒนธรรมข้าวในสังคมไทย ด้านความเชื่อ

สถาบันศาสนาเป็นแหล่งหล่อหลอมความเชื่อที่สำคัญที่สุด ความเชื่อส่วนใหญ่ของชุมชนจึงได้มาจากศาสนาธรรม ศาสนบุคคล ศาสนพิธี ซึ่งมีลักษณะเด่นชัดอยู่หลายลักษณะด้วยกัน เช่น ความเชื่อเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าและพระพุทธรูป ความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องบุญกุศล^{๑๘} เป็นต้น วัฒนธรรมข้าวมีส่วนสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับระบบ รูปแบบ ความเชื่อ ประเพณี และพิธีกรรม บางอย่างด้วย เช่น

^{๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๓.

^{๑๘} สุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์, พระพุทธศาสนาแถบลุ่มทะเลสาบฝั่งตะวันออก, (กรุงเทพมหานคร: คลังวิทยา, ๒๕๔๗), หน้า ๗๗- ๙๒.

ความเชื่อประเพณีพิธีกรรมการลากพระ ชุมชนรอบทะเลสาบสงขลาเชื่อว่า อานิสงส์แห่งการลากพระ ทำให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล ชุมชนที่มีอาชีพเกษตรกรรมต้องการไถนาที่อุดมสมบูรณ์ ดังนั้น การที่ฝนตกต้องตามฤดูกาลจึงเป็นเรื่องสำคัญ มีสัญลักษณ์พญานาคในการลากพระ เพราะเชื่อว่าให้น้ำและเชื่อกันว่าหากใครได้ลากพระในทุกปีจะเป็นผู้ได้รับบุญคุณมาก และส่งผลให้ประสบความสำเร็จในชีวิต ยิ่งไปกว่านั้นยังเชื่อว่าหากลากเรือพระผ่านนาแปลงใดก็จะมีต้นข้าวเจริญงอกงามดีกว่าแปลงอื่นๆ

ความเชื่อประเพณีและพิธีกรรมลากพระช่วยเกื้อกูลวัฒนธรรมข้าว มีปรากฏหลักฐานในเอกสารทางราชการด้วยดังที่ สุธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ ได้นำเสนอไว้ว่า

“วัฒนธรรมทางพุทธศาสนาบางอย่างเชื่อมโยงไปสู่ค่านิยมและโลกทรรศน์หลายอย่างและสืบต่อความคิดเนื่องไปหลายชั่วอายุคน เช่น ประเพณีการชักพระในเดือน ๑๑ ของทุกๆ ปีชาวภาคใต้ถือกันว่าทำให้ไถนาบริบูรณ์”^{๑๙}

ประเทศไทยมีลักษณะของผู้คนที่อยู่กระจัดกระจายไม่หนาแน่น ดังนั้น ลักษณะของความเชื่อที่พบในสังคมไทยจะไม่มีลักษณะเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน แต่ละกลุ่มแต่ละภูมิภาคก็จะมีระบบความเชื่อของตัวเอง เช่น ภาคใต้มีวิถีกำจัด หรือแก้ปัญหารื่องการทํานาของตัวเองแบบหนึ่ง ทางอีสานก็มีอีกแบบหนึ่ง ผู้ที่ปกครองบ้านเมืองจะอย่างไรจึงจะรวมให้ผู้คนเผ่าต่างๆ ที่หลากหลายนี้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันได้ ก็ต้องมีระบบความเชื่อที่มีประสิทธิภาพที่จะสร้างความยอมรับจากชนเผ่าต่างๆ ได้ เมื่อสังคมที่พัฒนากันเป็นบ้านเป็นเมือง จนกระทั่งทุกวันนี้มีลักษณะของพิธีกรรมที่ผสมผสานระหว่าง พิธีทางพุทธศาสนาซึ่งมีการนิมนต์พระสงฆ์มาสวด ทำบุญทำทาน และก็มีพิธีทางพราหมณ์ซึ่งเอาข้าวเข้ามาเพื่อสร้างความศักดิ์สิทธิ์ ความน่าเชื่อถือให้กับราชสำนัก และพิธีกรรมอันนี้เองที่ส่งผลอิทธิพลและสะท้อนกลับไปยังความเชื่อของชาวบ้านอีกต่อหนึ่ง จะเห็นว่าพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวในปัจจุบันนี้ จะเป็นเรื่องราวความเชื่อที่ค่อนข้างจะผสมผสานกันระหว่างความเชื่อในเรื่องของผี ความเชื่อท้องถิ่น ความเชื่อในเรื่องพระพุทธรูป และศาสนาฮินดูด้วย

พระรัตนตรัย คือ ที่พึ่งสูงสุดของมนุษย์และเทวดาทั้งหลาย พิธีกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวกับข้าวและการทํานา ต้องระลึกถึงคุณพระศรีรัตนตรัยก่อน เพื่ออัญเอาพระคุณเป็นที่พึ่งเป็นพลังอำนาจให้เกิดความสำเร็จสมปรารถนาทั้งเทพยดาและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ก็จะตอบสนองต่อความต้องการของพิธีกรรมนั้นๆ อย่างเต็มที่

ท้าวจตุมหาราช หรือที่รู้จักกันในนามของท้าวจตุโลกบาล เป็นเทพที่รักษาโลกทั้ง ๔ ทิศพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและการทํานาหลายพิธีต้องเช่นสังเวย มีท้าวรุเวรทิศอุดรเป็นใหญ่ในหมู่ยักษ์ ท้าวอรรฐทิศบุรุษเป็นใหญ่ในหมู่คนธรรพ์ ท้าววิรุฬหกทิศทักษิณเป็นใหญ่ในหมู่เทวดา ท้าววิรูปักษ์ทิศปัจจิมเป็นใหญ่ในหมู่นาค^{๒๐}

^{๑๙} สุธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์, พระพุทธศาสนาแถบกลุ่มทะเลสาบฝั่งตะวันออก, หน้า ๗๗-๗๘

^{๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๙.

แม่ธรณี ตามคติศาสนาพราหมณ์นับถือกันว่าเป็นเทพเจ้าแห่งดิน และศาสนาพุทธก็ไม่ปฏิเสธเรื่องนี้ ดังจะเห็นได้วก่อนที่พระพุทธเจ้าจะตรัสรู้ พระองค์ได้ต่อสู้กับพระยามารและไพร่พลอย่างหนัก แม่ธรณีได้เข้าช่วยพระองค์โดยบีบน้ำจากมวยผม ซึ่งเป็นน้ำที่พระพุทธเจ้าเคยกรวดอุทิศไว้แต่ก่อนทำให้พระยามารพ่ายแพ้ พิธีกรรมหลายอย่างจึงต้องบูชาแม่ธรณี

ผิตาแฮก เป็นผิทุ่งผินาเข้าใจว่าเป็นผินอกศาสนา หรือผิพื้นบ้านที่มีมาก่อนศาสนา ซึ่งชาวเขานับถือสืบมา โดยเมื่อสร้างไร่สร้างนาขึ้นแล้วจะเชิญผิตาแฮกมาประจำที่นานั้นๆ ตนหนึ่งเชิญจากไหนก็ได้แล้วก็เลี้ยงดูฝากฝังบอกให้ทำหน้าที่ต่างๆ ประจำทุ่งนานั้นๆ การเช่นสังเวียผิตาแฮกถ้าเคยเช่นด้วยเครื่องใดต้องเช่นด้วยสิ่งนั้นทุกปี ลดไม่ได้ เพิ่มเติมได้

พระภูมิเจ้าที่ เป็นโอรสของท้าวทศราชกับนางสนนาทนต์ ครองกรุงพาลี ท้าวทศราชเรียกอีกชื่อว่า “ท้าวกรุงพาลี” มีโอรสเก้าพระองค์ เป็นพระภูมิมีนามและหน้าที่ต่างๆ ดังนี้

๑. พระชัยมงคล	ดูแลรักษาโรงเรียนต่างๆ
๒. พระนครราช	ดูแลรักษาน้ำในประตูป้อมค่าย
๓. พระเทพเน	ดูแลรักษาคลองลำน้ำ
๔. พระชัยกษัตริย์	ดูแลรักษาทุ่งนา
๕. พระคนธรรพ์	ดูแลรักษาประรำพิธีโรงพิธีต่างๆ
๖. พระธรรมโหรา	ดูแลรักษาเรือสวนไร่นา
๗. พระเทพเถระ	ดูแลรักษาวัดวาโบสถ์วิหาร
๘. พระธรรมิกราช	ดูแลรักษาพืชพรรณต่าง
๙. พระธาดาธรา	ดูแลรักษาแม่น้ำลำคลอง

พระภูมิแต่ละองค์มีบริวารจำนวนมากซึ่งประจำอยู่ตามศาลต่างๆ แทนพระภูมิ

แม่คงคา เป็นเทพเจ้าประจำน้ำในแม่น้ำลำคลอง ห้วยหนอง ที่มนุษย์ได้ใช้ประโยชน์ต่างๆ พิธีกรรมต่างๆ ที่จัดขึ้นแม้ว่าจะไม่บูชาแม่คงคาโดยตรงแต่ก็ต้องระลึกถึง เพื่อทดแทนบุญคุณทุกครั้งที่ทำบุญ และในเทศกาลลอยกระทงแต่ละปี ชาวเขานจึงมักจะถือโอกาสแสดงความเคารพและกตัญญูขอขมาลาโทษหรือขอโหสิกรรมต่อนางทุกปี

ผิทุ่ง ผินา ผิป่า ผิขุนน้ำ เป็นผิอีกกลุ่มหนึ่งที่อยู่นอกศาสนา ผิเหล่านี้เมื่อนับถือหรือเชิญมาปฏิบัติหน้าที่ใดๆ แล้วต้องเช่นสังเวียทุกปีหรือทุกครั้ง ไม่เช่นนั้นจะเกิดเหตุอาเพศต่างๆ ให้เจ็บไข้ได้ป่วยให้เกิดอุปสรรค และถ้าเช่นเครื่องสังเวียแบบใดก็ต้องจัดอย่างนั้นทุกปีหรือทุกครั้งจะเปลี่ยนไม่ได้ หากมีการเชิญเทพที่สูงกว่ามาประจำ ผิเหล่านี้ก็จะกลายเป็นบริวารเทพเหล่านั้น เวลาเช่นสังเวียไม่

ต้องจัดเพียงแต่ออกชื่อเชิญชวนมารับหลังเช่นเทพนั้นๆ แล้วดั่งคำกล่าวว่า “ครั้นท่านเสวยแล้วยุรยาดคลาดแคล้วไปสู่สถาน ยังแต่รอยเคนยังแต่รอยขานหมู่พวกบริวารกินสำราญใจ”

พระพิรุณ เป็นเทพแห่งฝนตามคติศาสนาพราหมณ์ แต่พระพุทธศาสนาก็ไม่ขัดในเรื่องนี้ พระพิรุณมักจะต้องกระทำจากเทพองค์อื่นๆ อีกต่อหนึ่งจึงจะมีผลต่อมนุษย์ เช่น ต้องจุดบั้งไฟบูชา แถน ให้แถนเตือนพระพิรุณให้น้ำแก่นาคเพื่อให้นาคจะได้พ่นสุโลกมนุษย์อีกต่อหนึ่ง หรือไม่ต้องแห่นางแมว สวนคาถาปลาช่อน ทำพิธีปั้นเมฆ เพื่อให้เทพที่รับผิดชอบในสิ่งนั้นๆ คิดสงสารแล้วไปเร่งเร้าพระพิรุณอีกต่อหนึ่ง พระพิรุณจึงเป็นเทพสำคัญองค์หนึ่งที่ชาวนาต้องเคารพบูชา

นาค เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เกี่ยวกับข้าวและการทำนาอย่างใกล้ชิด ในฐานะเป็นผู้พ่นน้ำให้แก่มนุษย์ ในฐานะเป็นผู้ทรงแผ่นดิน ในฐานะเป็นผู้ให้น้ำ แต่ละปีนาคจะพ่นน้ำให้ตกในจักรวาลโดยแบ่งสรรปันส่วนให้ตกในมหาสมุทร ตกในป่าหิมพานต์ ตกในมนุษย์โลก ตามเกณฑ์ที่กำหนดไว้ในปีนั้นๆ ซึ่งรวมถึงจำนวนนาคที่ทำหน้าที่ให้น้ำในแต่ละปีด้วย ส่วนนาคที่ทำหน้าที่ทรงแผ่นดิน ได้แก่ นาคประจำวัน นาคประจำเดือนนั้น มนุษย์ต้องให้ความเคารพยำเกรงและปฏิบัติให้ถูกต้องไม่เช่นนั้นจะเกิดโทษได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งทิสนาคต้องปฏิบัติให้ถูกต้อง ตามปกตินาคประจำอยู่ในเมืองบาดาล แต่นาคส่วนหนึ่งเท่านั้นที่ต้องขึ้นไปให้น้ำและทรงแผ่นดินแต่ละปี ทิสที่นาคคนอนนั้นสำคัญมากอย่าประกอบพิธีกรรมที่ทำหายนาค เช่น แรกไถนาต้องไม่ไถทวนเกล็ดนาค ทิสนาคที่นิยมเคร่งครัด คือ ทิสนาคประจำเดือน ได้แก่ เดือน ๔ ๕ ๖ นาคเอาหัวไปปักจิม หางไปบูรณ ท้องไปอุดร หลังไปทักษณ แรกไถนาต้องไปทิสบูรณ เดือน ๗ ๘ ๙ นาคเอาหัวไปอุดร หางไปทักษณ แรกไถนาต้องไปทิสบูรณ (ซึ่งเป็นเรื่องของความเชื่อ)

พระอิศวร พระพรหม พระนารายณ์ เป็นเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ที่ผลัดเปลี่ยนกันเป็นใหญ่ที่สุดในสมัยต่างๆ และเคยเป็นใหญ่ร่วมกันมาดั่งคำกล่าวที่ว่า พระอิศวรผู้สร้าง พระพรหมผู้รักษา พระนารายณ์ผู้ทำลาย พิธีกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวกับข้าวและการทำนา หรือพิธีกรรมอื่นๆ ต้องบูชา ระลึก สักวैया เทพทั้ง ๓ องค์นี้มีความเกี่ยวข้องกับศาสนาพุทธอย่างใกล้ชิดและมีอำนาจในความสำเร็จของพิธีกรรมต่างๆ อย่างสูง

แถน เป็นเทพดั้งเดิมของชาวเผ่าไท ผีที่มีอิทธิพลต่อการทำมาหากิน ต่อความเป็นอยู่ของผู้คน เพราะว่าเป็นผู้ที่สร้างทุกสิ่งทุกอย่างในโลก ไม่ว่าจะเป็นดิน น้ำ ลม ไฟ หรือเครื่องมือเครื่องใช้ทุกอย่าง พระยาแถนเป็นผู้สร้าง อิทธิพลของพระยาแถนมีมากมายจึงทำให้ผู้คนกลัวมาก และเมื่อมีปัญหาอะไรก็รู้ว่าสาเหตุที่จะปิดเป่าได้ คือ ต้องไปขอให้พระยาแถนช่วย เพราะฉะนั้นพิธีที่สำคัญมากต่อการทำนา การทำมาหากิน การปลูกข้าวของคนไทย คือ พิธีจุดบั้งไฟเพื่อส่งสารไปถึงพระยาแถน ขอให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล พิธีกรรมในพิธีจุดบั้งไฟเป็นพิธีที่ไม่สามารถทำขึ้นโดนคนเพียงไม่กี่คน แต่เป็นเรื่องของคนทั้งชุมชน ทั้งสังคม ต้องให้ความร่วมมือร่วมใจกันที่จะแก้ปัญหาในสังคมตัวเอง และ

บทบาทของพิธีกรรมซึ่งไม่ใช่เพียงแต่จะบันดาลให้ฝนตกมาได้ตามความเชื่อของท้องถิ่น แต่มีความหมายมากมายต่อความเป็นอยู่ของชุมชน ของสังคมชาวในสังคมไทย พิธีกรรมมีความสำคัญต่อการสร้างจิตสำนึกความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน การสร้างจริยธรรม คุณธรรมของท้องถิ่น โดยผ่านพิธีกรรมต่างๆ นอกจากพิธีจุดบั้งไฟแล้วคนไทยสมัยก่อนยังมีความเชื่อว่า ข้าวมีจิตวิญญาณ และมีเทพดาคุ้มครองมีชื่อเรียกว่า “แม่โพสพ” ซึ่งเป็นผู้ปกป้องรักษาข้าวและเป็นผู้ช่วยให้ผลผลิต ดูแลรักษาพืชพันธุ์ ธัญญาหารต่างๆ ให้มีความอุดมสมบูรณ์ ชาวนาสมัยก่อนจึงมีความสำนึกในบุญคุณของแม่โพสพอย่างลึกซึ้งและก่อให้เกิดพิธีกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวข้องมากมายเพื่อเป็นการบูชาแม่โพสพ อาทิ การทำขวัญข้าว การสู่ขวัญข้าว การสู่ขวัญยุ้ง เป็นต้น^{๒๑}

ความเชื่อเรื่องแม่โพสพ (เทพนารีแห่งข้าว)^{๒๒} คนไทยได้เรียนรู้กันว่าข้าวเป็นของมีคุณเป็นพืชที่เลี้ยงชีวิตเผ่าพันธุ์ไทยมาแต่โบราณกาลจนถึงปัจจุบัน แต่เมื่อใดประชาชนเกิด “ข้าวยาก หนักแพง” ก็จะมีหน้าตาคร่ำครีดยด้วยความทุกข์ เมื่อข้าวมีความสำคัญต่อชีวิตของคนไทย คนไทยจึงมีความกตัญญูต่อข้าว ยกย่องข้าวเป็นพืชศักดิ์สิทธิ์ เชื่อว่าในข้าวมีวิญญาณจะเรียกข้าวว่า “แม่โพสพ” สถิตอยู่ เราจะเห็นว่าผู้ใหญ่มักสั่งสอนไม่ให้เหยียบย่ำข้าว ไม่ให้ทำข้าวหก กินเสร็จแล้วก็ให้ไหว้แม่โพสพเพื่อขอบคุณ แม้กรรมหรสพของชาวบ้านเมื่อร้องบทไหว้ครู ก็จะมีการร้องเพื่อขอบคุณแม่โพสพด้วย ดังบทไหว้ครูเพลงเรือบทหนึ่ง มีความว่า

“ จะยกบายศรีขึ้นสั้ม	ลูกจะไหว้พระภูมิที่มา
ไหว้ทั้งแม่ข้าวเจ้า พ่อข้าวเหนียว	เสียแหล่เมื่อลูกนี้เกี่ยวกันมา
ลูกจะไหว้แม่โพสพ	สับน้วนอบนบนิ้วหน้า
ขอให้มาปกป้องรักษาลูก	ขออย่าให้มีทุกข์เฉยนา
ขอให้มาเป็นมงคลสวมบนเกศา	กันแต่เมื่อเวลานี้เอย”

เรื่องเล่าเกี่ยวกับแม่โพสพมีเล่ากันทุกภาคแตกต่างกันไปเป็น ๒ แนว คือ นิทานภาคกลางและภาคใต้ มีเรื่องตรงกันแนวหนึ่ง อีกแนวหนึ่งเป็นนิทานของภาคเหนือและภาคอีสาน ดังมีรายละเอียดดังนี้

ตำนานแม่โพสพของภาคกลางและภาคใต้

แม่โพสพเป็นเทพีแห่งข้าว มีพาหนะเป็นปลากรายและปลาสำเภา วันหนึ่งที่เมืองไพศาลกลางสโมสรสันนิบาต มนุษย์ได้ปรึกษากันว่าระหว่างพระพุทธเจ้ากับแม่โพสพใครมีคุณมากกว่ากัน ที่ประชุมลงความเห็นว่าพระพุทธเจ้ามีคุณมากกว่า เป็นใหญ่กว่าแม่โพสพ เมื่อได้ฟังดังนั้นก็เกิดความน้อยใจว่ามนุษย์ไม่เห็นความสำคัญ ไม่เห็นความดี จึงขี่ปลากรายหนีไปยังป่าหิมพานต์ เมื่อโพสพ

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๐-๘๒.

^{๒๒} สุกัญญา ภัทรชัย, *ข้าวกับวิถีชีวิตไทย*, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๑), หน้า ๑๔๗.

จากไปก็เกิดความอดอยาก ทำไร่นาไม่มีข้าวมีแต่แกลบ มนุษย์จึงพากันไปเฝ้าพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าให้มาตุลีไปอัญเชิญนางกลับมาแต่ไม่พบ จึงให้ปลาสดตามต่อไปจนพบและขอร้องให้กลับมา นางตอบว่าอยู่ที่ที่สบายไม่อยากกลับไปเพราะไม่มีใครรู้บุญคุณ แต่จะให้เมล็ดข้าวไปเมื่อเก็บให้หนักถึง นางจะไปปีละหน เก็บเกี่ยวข้าวแล้วให้ทำขวัญ นางมอบเมล็ดข้าวให้ ๗ เมล็ด ไปทำพันธุ์ และให้นำปลาสดมาเป็นเครื่องเซ่นสังเวยด้วย เพราะเป็นผู้บอกทางที่นางซ่อนอยู่ เมื่อข้าวมาถึง พระพุทธเจ้าพระองค์ทรงแบ่งให้มนุษย์นำไปปลูก ตั้งแต่นั้นมาเมื่อข้าวใกล้สุกมนุษย์ก็จะทำพิธีทำขวัญเชิญแม่โพสพเป็นประจำทุกปี

ตำนานแม่โพสพของภาคเหนือและภาคอีสาน

เรื่องเริ่มที่อุทยานของพญานาคมีข้าวเกิดขึ้นเอง ต้นหนึ่งเท่ากำปั้นเม็ดใหญ่เท่าผลมะพร้าว มีสีเงินยวง มีกลิ่นหอมหวาน มีหญิงหม้ายคนหนึ่งเป็นคนยากไร้ ไม่มีผัวสำหรับผ้า จึงใช้ไม้คานทุบจนแตกกระจาย บางส่วนไปเกิดเป็นข้าวไร่ หรือข้าวดอย บางส่วนตกในน้ำเกิดเป็นข้าวนา แม่โพสพเสียใจที่หญิงหม้ายทำรุนแรงกับข้าว จึงหนีไปอยู่ในถ้ำทำให้มนุษย์ไม่มีข้าวกินถึงพันปี วันหนึ่งลูกชายเศรษฐีหลงทางเข้าไปในป่าพบปลากั้งซึ่งอยู่กับนางโพสพ ปลากั้งพาไปไถ่ นางโพสพและอ่อนวอนให้นางกลับเมืองมนุษย์ นางจึงกลับโลกมนุษย์ตามคำอ่อนวอนของลูกเศรษฐี ลูกเศรษฐีนี้มาถึงบุญคุณของนางจึงชักชวนให้มนุษย์ยกย่องนับถือนาง ต่อมาอีก ๕ ปี มีชายผู้หนึ่งมีความโลภมากสร้างยุ่งฉวางเก็บไว้กินคนเดียว แม่โพสพโกรธจึงหนีกลับไปอยู่ในป่าอีกทั้งให้มนุษย์อดอยากอีกหลายร้อยปี เทวดาเล็งเห็นความเดือดร้อนจึงอ่อนวอนให้แม่โพสพกลับมา พร้อมกันนั้นก็สอนให้มนุษย์นับถือข้าว ทำขวัญข้าว นิทานของชาวลื้อในภาคเหนือบางสำนวนเล่าว่า ในสมัยพระพุทธเจ้านางขวัญข้าวถูกไล่ จึงไปอยู่กับพวกครุฑนาคร ต่อมาชาวเมืองอดข้าวจึงทำพิธีอัญเชิญแม่โพสพกลับเมือง

วันที่ที่เกี่ยวข้องกับการแรกดำนา

ก่อนการปลูกข้าวตามความเชื่อของชาวบ้านหลายแห่ง จะเริ่มจากการไหว้แม่ธรณีก่อน โดยกล่าวว่า “ขอวันนี้ พวกข้าจะบอกแก่แม่ธรณีเป็นเจ้าเอ๋ย พวกข้าจะแขกปลูกข้าวปลูกนา ขอหัวมันตีมันงาม” แล้วร้องเรียกแม่ธรณีด้วยคำว่า “ยัง ยัง นสามิ ตัง แม่เป็นเจ้าเอ๋ย จงมารักษา มารับเอาพ่หวานเถิด” แล้วปลูกข้าวไป ๘ กอ

กอที่ ๑ ถือเป็นวันอาทิตย์

กอที่ ๒ ถือเป็นวันจันทร์

กอที่ ๓ ถือเป็นวันอังคาร

กอที่ ๔ ถือเป็นวันพุธ

กอที่ ๕ ถือเป็นวันพฤหัสบดี

กอที่ ๖ ถือเป็นวันศุกร์

กอที่ ๗ ถือเป็นวันเสาร์

กอที่ ๘ ถือเป็นศูนย์กลางเป็น^{๒๓}

^{๒๓} เอี่ยม ทองดี, วัฒนธรรมข้าว พิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและการทำนา, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหิดล), หน้า ๗๙.

เป็นอันเสร็จพิธี ปล่อยข้าวแรกให้เต็บโตขึ้น เมื่อจะปลูกข้าวจริงๆ จึงมาดูว่าข้าวกอใดออกงามดีที่สุดในบรรดาข้าว ๗ กอ ที่ปลูกไว้ และข้าวกอนั้นตรงกับวันใด จึงถือเอาวันนั้นเป็นวันเริ่มต้นดำนาจริงๆ

วันดีวันร้ายในการดำข้าวจากยั้ง แรกเก็บข้าว เพื่อให้ปลอดจากผีกินข้าว

เดือนขึ้นค้ำหนึ่งผีเสื้อมาถึงโดยถวิล	สองค้ำนั้นผีเฒ่าทมิฬสองคนมากินพาข้าวไป
สามค้ำนั้นดีผีเสื้อไม่มารีบเอาเร็วไว	สี่ค้ำนั้นไซรมีสุขไชโยไชผีเสื้อจัญไรมันไม่มา
ห้าหกค้ำผีเสื้อตาต่ำทุกคนจรครา	เจ็ดค้ำไม่ดีผีเสื้อตัวพิกนหนึ่งและหนา
สิบสิบเอ็ดสิบสองค้ำผีเสื้อชักนำสามคนมาไว	สิบสามค้ำหกคนมันมาขนไป
สิบสี่ค้ำมีชัยจงเอาเถอะหนา	สิบห้าค้ำนั้นดีผีเสื้ออภัยมันมิได้มา
แรมค้ำหนึ่งนั้นผีเสื้ออาธรรณไปไกลนักษนา	สองค้ำคนหนึ่งรีบเร็วถึงมา
ตัวโตโอ้อ่าข้าวปลาไม่กิน	สามค้ำมาสองมันมาทราบบองอย่าเอาโดยถวิล
สี่ห้าค้ำผีร้ายไม่กิน	หกค้ำมาสิ้นได้ถึงแปดคน
เจ็ดแปดค้ำไม่ดีชั่วช้อย่าเอาเสียผล	เก้าค้ำนั้นดีไม่ดีสักคน
สิบค้ำอำพลสี่คนมากิน	สิบเอ็ดค้ำนั้นเหล่าผีเสื้อตัวเฒ่ามาโดยถวิล
สิบสองค้ำนั้นได้ผีร้ายไม่กิน	สิบสามค้ำโผผินบินมาเจ็ดคน
สิบสี่สิบห้าค้ำเอาเถอะมีผล	ผีไม่สักคนเร็วรณเร่งทำ

วันแรกทำนาและวันทำน่าน้ำฝนประจำปี^{๒๔}

การแรกดำนา เชื่อกันว่า ถ้าตรงกับ

วันอาทิตย์ วันพุธ ไม่ดีจะเสียผล

วันจันทร์ วันพฤหัสบดี จะอุดมสมบูรณ์ดี

วันอังคาร วันศุกร์ จะถูกเบียดเบียน

วันเสาร์ จะเกิดความทุกข์ทุกเมื่อ

วันขึ้นค้ำหนึ่งเดือนห้าของแต่ละปี เชื่อกันว่าจะจะเป็นวันที่บอกถึงน้ำฝนในปีนั้นๆ โดยจะดูที่วัวอุสุภราชว่า ถ้าวันขึ้นค้ำหนึ่งเดือนห้าเป็นวันอาทิตย์ปีนั้นน้ำจะมีแค่เลี้ยววัน วันจันทร์ปีนั้นน้ำเพียงข้อเลี้ยววัน วันอังคารน้ำจะเพียงเขี้ยววัน วันพุธน้ำแค่หางวัน วันพฤหัสบดีน้ำจะท่วมหลังวัน วันศุกร์น้ำจะท่วมเขี้ยววัน วันเสาร์น้ำจะท่วมนอกวัน

^{๒๔} เอี่ยม ทองดี, วัฒนธรรมข้าว พิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและการทำนา, หน้า ๘๐.

การกำหนดวันทั้งเจ็ดและวันที่กำหนดจากเกณฑ์ต่างๆ อาจจะแตกต่างกันตามความเชื่อของแต่ละท้องถิ่น อย่างเช่นในการทำนาท้องถิ่นจะเชื่อว่า ถ้าวันอาทิตย์ชนข้าวขึ้นหลอง วันพฤหัสบดี แรกเก็บเกี่ยว วันศุกร์แรกไถนา วันเสาร์แรกปลูกนา (ปลูกข้าว)

วันร้ายที่ห้ามไม่ให้ทำการ

วันอาทิตย์ห้ามขึ้น ๑๒ คำ แรม ๑ คำ

วันจันทร์ห้ามขึ้น ๔ คำ แรม ๔ คำ

วันอังคารห้ามขึ้น ๓ คำ

วันพุธห้ามขึ้น ๙ คำ แรม ๙ คำ

วันพฤหัสบดีห้ามขึ้น ๖ คำ แรม ๖ คำ

วันศุกร์ห้ามขึ้น ๗ คำ แรม ๗ คำ

ในแต่ละท้องถิ่นก็จะมีเชื่อแตกต่างกันไป เช่น เรื่องของวันดีสำหรับวันแรกเริ่มทำกิจกรรมต่างๆ ในไร่นาในปีนั้นๆ ทางจังหวัดนครศรีธรรมราชมีความเชื่อกันว่า วันอาทิตย์ให้ฝนไม่ทำคันไถ วันจันทร์ให้ตัดคราด วันอังคารให้ไถนา วันพุธให้นวดข้าวปลูก วันหัส (พฤหัสบดี) วันศุกร์ วันเสาร์ ให้พาข้าวขึ้นเรือน วันพุธให้แรกเฝ้าไร่ วันหัส (พฤหัสบดี) ให้เข้าไถเข้าด้ามจอบ เข้าด้ามมีด พร้า แหวงหัวขวาน วันศุกร์ให้แรกหว่านข้าว แรกดำนา แรกไถนา ดีแล

จากความเชื่อที่กล่าวมาซึ่งจะเห็นว่าเป็นความเชื่อเกี่ยวกับเทวดา เทพเจ้า เทพนารี ทั้งในศาสนาพุทธ พราหมณ์ ฮินดู พระภูมิเจ้าที่ หรือแม้แต่ผีที่อยู่นอกศาสนา รวมทั้งความเชื่อแม้แต่ในเรื่องของวัน เดือน ปี ที่เกี่ยวกับการทำนา จะมีความเชื่อเรื่องดินฟ้าอากาศ วันไหน เดือนไหน สมควรจะดำเนินการอย่างไร ความเชื่อส่วนใหญ่ของชุมชนจะมาจากศาสนาธรรม ศาสนบุคคล และศาสนพิธี สืบต่อกันมาหลายชั่วอายุคนแต่ลักษณะมักจะไม่ค่อยเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เพราะเนื่องจากลักษณะของชุมชนจะอยู่กระจัดกระจายกันไม่หนาแน่น แต่ละกลุ่มชนก็จะมีระบบความเชื่อของตัวเอง แต่ก็มุ่งที่จะดูแลรักษาพิธีพินธุธัญญาหารต่างๆ ให้มีความสมบูรณ์เช่นกัน

๒.๓.๕ วัฒนธรรมข้าวในสังคมไทย ด้านพิธีกรรม

พิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและการทำนา ถ้าหากดูจากพฤติกรรมที่เกิดขึ้นปัจจุบันน่าจะหมายถึง การปฏิบัติบูชาอันเนื่องมาจากการทำนา หรือน่าจะหมายถึง วิธีการปฏิบัติหรือขั้นตอนการปฏิบัติในเรื่องที่เกี่ยวกับข้าวและการทำนา เนื่องจากพฤติกรรมที่เกี่ยวกับข้าวในปัจจุบันได้เปลี่ยนแปลงไปมาก เพราะเชื่อว่าความอุดมสมบูรณ์ต่างๆ ไม่อยู่ที่พิธีกรรมแล้ว และในเรื่องของดิน น้ำ ลม ไฟ ก็ไม่ได้อยู่เหนือการควบคุมของมนุษย์ แต่หากขึ้นอยู่กับเครื่องจักรกล สารเคมี ปุ๋ยเคมี ระบบชลประทานที่ทันสมัย วิชาการที่ก้าวหน้า พันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตต่อไร่สูง ความเอาใจใส่ของรัฐบาล อำนาจเงิน ทำให้ชาวนาบางคนเอาเทคโนโลยีสมัยใหม่มาใช้ ชาวนาบางคนจึงสรุปได้ว่า ข้าวและการทำนาไม่ต้องอาศัยพิธีกรรมบางอย่าง ในที่สุดเมื่อไม่ต้องใช้วัวควาย ไม่ต้องใช้ข้าวพันธุ์ดั้งเดิม

ไม่ต้องอาศัยน้ำฝน ไม่ต้องห่วงเรื่องคุณภาพดิน ไม่ต้องห่วงเรื่องเพลี้ย หนอน แมลงต่างๆ พิธีกรรมในความหมายเดิมจึงถูกยกเลิกไปในบางพื้นที่ จะมีอยู่บ้างแต่ความหมายก็เปลี่ยนไป เช่น บางพื้นที่จัดกิจกรรมเกี่ยวกับข้าวและการทำนาขึ้นใหญ่โต ไม่ได้มีเจ้าหน้าที่ของรัฐร่วมรับผิดชอบใช้งบประมาณแผ่นดิน แต่ไม่ได้ทำเพื่อบูชาสังเวทเทพเจ้าแห่งดิน น้ำ ลม ไฟ และธรรมชาติอื่นเหมือนในอดีต แต่ทำเพื่อให้ชาวนาและเยาวชนของชาติและชาวต่างประเทศรู้เท่านั้น

ในเรื่องของประเภทรูปแบบเนื้อหาพิธีกรรมที่เกี่ยวกับข้าวและการทำนาคนี้ “เอี่ยม ทองดี” แบ่งประเภทของพิธีกรรมออกเป็น ๕ ประเภท ตามเป้าหมายและวัตถุประสงค์ของพิธีกรรม ดังนี้^{๒๕}

๑. พิธีกรรมเพื่อบวงสรวง อ่อนนวย เสียงทนาย คือพิธีกรรมที่มีเป้าหมายเพื่ออ่อนนวย บูชา บวงสรวงเทพเจ้า สิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ หรือบรรพบุรุษ ให้คุ้มครองป้องกันอันตรายของชีวิตทรัพย์สิน ให้มีความอุดมสมบูรณ์ เป็นการขอพรขอโอกาสและความมั่นคงในการดำรงชีวิตในรอบปี พิธีกรรมดังกล่าวจะจัดขึ้นก่อนการเพาะปลูกหรือช่วงเพาะปลูก เช่น พิธีสืบชะตาเมือง พิธีขึ้นท้าวทั้ง ๔ คือ ท้าวธรรฐ ท้าววิรุฬหก ท้าววิรุฬักษ์ และท้าวเวสสุวรรณ พิธีเลี้ยงผีขุนน้ำ พิธีพ่อนผีผดผีเม้ง พิธีเซ่นไหว้วิญญาณบรรพบุรุษ พิธีขอฝนหรือพระราชพิธีฝนศาสตร์ พิธีแห่นางแมว เทศน์พญานาค คันคาก สวดคาถาปลาช่อน พิธีปั้นเมฆ พิธีบูชาแถน พิธีบุญบังไฟ พิธีบุญฆ่าชะ พิธีเซ่นบูชาหลักบ้านหลักเมือง

๒. พิธีกรรมเพื่อการเพาะปลูก มีเป้าหมายเพื่อการปลูกข้าวโดยเฉพาะทำพิธีในช่วงเพาะปลูก เป็นการขอโอกาส ขออนุญาต บวงสรวง บนบาน บอกกล่าว ผากฝั่งเทพเจ้าสิ่งศักดิ์สิทธิ์ขอให้การเพาะปลูกในปีนั้นดำเนินไปด้วยดี ทุกคน ข้าว สัตว์ ประสพโชคมีชัยไม่มีอันตราย รวมทั้งเป็นการแสดงความอ่อนน้อมต่อข้าว เช่น พิธีแรกไถนา พิธีเลี้ยงตาแขก พิธีบูชาภูมินา พิธีตกกล้า พิธีแรกดำนา พิธีปักข้าวตาแขก พิธีปักกกแขก พิธีแรกหว่านข้าว พิธีเชิญแม่โพสพใส่ข้าวปลูก พิธีเชิญแม่โพสพลงนา พิธีบูชาแม่ธรณี และพิธีเอาฝุ่นใส่ना เป็นต้น

๓. พิธีกรรมเพื่อบำรุงรักษา มีเป้าหมายเพื่อรักษาข้าวกล้าให้เจริญงอกงาม ไม่มีสัตว์ต่างๆ เช่น หนอน เพลี้ย รบกวน ถ้ามีขอให้หายไป เป็นการแสดงความอ่อนน้อมต่อข้าว มักจัดพิธีช่วงระหว่างการเพาะปลูก เช่น พิธีใส่น้ำ พิธีปักตาเหลว พิธีขึ้นท้าวทั้ง ๔ พิธีสวดสังคหะ พิธีไหว้เจ้าที่ พิธีรับขวัญแม่โพสพ พิธีส่งข้าวบิณฑิ พิธีคดข้าว พิธีไล่หนูไล่คนไล่เพลี้ยไล่แมลงไล่ปูไล่หนอกและอื่นๆ โดยใช้มนต์ ผ้ายันต์ โดยการภาวนา หว่านทราย และใช้เครื่องราง เป็นต้น

๔. พิธีเพื่อการเก็บเกี่ยว มีเป้าหมายเพื่อการเก็บและนวดข้าวเพื่อให้ได้ผลผลิตมาก และแสดงความอ่อนน้อมต่อข้าว ทำในช่วงฤดูเก็บเกี่ยว เช่น พิธีรวมข้าว พิธีแรกเกี่ยวข้าว เชิญขวัญข้าว

^{๒๕} งามพิศ สัตย์สงวน, วัฒนธรรมข้าวในสังคมไทยการคงอยู่และการเปลี่ยนแปลง, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทเท็กซ์ แอน เจอร์นัล พับลิเคชั่น จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๗๓.

(เก็บขวัญข้าว) พิธีวางข้าวตางน้ำ ทำลาน ปลงข้าว ขนข้าวขึ้นยุ้ง ตั้งลอมข้าว เปิดยุ้ง ปิดยุ้ง เป็นต้น

๕. พิธีกรรมเพื่อการเฉลิมฉลอง มีเป้าหมายเพื่อเฉลิมฉลองผลผลิตที่ได้ มีการเลี้ยงเพื่อนบ้าน แก้วบนหรือเซ่นสังเวยเทพอารักษ์ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ที่ได้คุ้มครองปกป้องรักษา คน สัตว์ พืช ได้ผลดี อยู่เย็นเป็นสุขตลอดกาล เมื่อได้ผลผลิตแล้วเป็นการตอบแทนความเมตตากรุณา ถ้าล่วงเกินทั้งกาย วาจา ใจ โดยเจตนาหรือไม่เจตนา ก็ขอโทษกรรม มีการนิมนต์พระสงฆ์มาบำเพ็ญบุญ หรือไปร่วมทำบุญที่วัด อุทิศส่วนกุศลไปให้เทพเจ้า สิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ รวมแม่โพสพ พระฤาษี ตายาย ผีปู่ย่า ผีตาแฮก เจ้าที่ สรรพสัตว์ เป็นการตอบแทนบุญคุณ เช่น พิธีบุญคุณลาน สู้ขวัญข้าว เผาข้าว ขอพรบุญกุ่มข้าวใหญ่ บุญข้าวจี กวนข้าวทิพย์ กวนข้าวยาคุ สู้ขวัญข้าวขึ้นเล่า สู้ขวัญเกวียน บุญพระเวส (แห่ข้าวพันก้อน) ลาซัง กองข้าว ขึ้นปีใหม่ สู้ขวัญวัวควาย เป็นต้น^{๒๖}

พิธีกรรมที่กล่าวมาจะมีทั้งพิธีกรรมที่ทำในระดับครอบครัว โดยทุกคนในครอบครัวเป็นผู้ทำพิธีเอง หรือทำในระดับชุมชนมีเพื่อนบ้านเข้ามาร่วมทำพิธีด้วย แต่ก็ทำเพื่อความอุดมสมบูรณ์เพื่อให้เกิดความเป็นมงคลและมั่นคงของครอบครัว

โดยทั่วไปพิธีกรรมอันเนื่องมาจากข้าว มักจัดทำขึ้นโดยมีเป้าหมาย ๔ ประการ คือ

๑. เป็นการขอร้องอ้อนวอนผี หรืออำนาจลึกลับ ให้ช่วยดูแลให้ต้นข้าวเจริญงอกงาม มีผลผลิตจำนวนมากตามความต้องการ

๒. เป็นการขออนุญาตผี หรือเทพที่ประจำสิ่งที่มีอยู่ในธรรมชาติ เพื่อขออนุญาตใช้สอยสิ่งนั้นๆ

๓. เป็นการขอขมาต่อธรรมชาติ หรือสิ่งเหนือธรรมชาติ เมื่อได้ล่วงเกิน

๔. เป็นการเสี่ยงทาย^{๒๗}

พิธีกรรมอันเนื่องด้วยข้าวที่จัดขึ้นแต่ละครั้งมักจะมีเป้าหมาย หรือวัตถุประสงค์ไม่แตกต่างกันมากนัก นอกจากนี้พิธีกรรมบางอย่างอาจมีเป้าหมายหลายประการ ในขณะเดียวกันพิธีกรรมอันเนื่องด้วยข้าวของคนไทยแบ่งตามขั้นตอนกระบวนการผลิตได้เป็น ๓ ขั้นตอน ดังนี้

๑. พิธีกรรมก่อนการปลูก

๒. พิธีกรรมในช่วงเพาะปลูก

๓. พิธีกรรมเพื่อการเก็บเกี่ยว – ฉลองผลผลิต

^{๒๖} งามพิศ สัตย์สงวน, วัฒนธรรมข้าวในสังคมไทยการคงอยู่และการเปลี่ยนแปลง, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทเท็กซ์ แอน เจอร์นัล พับลิเคชั่น จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๗๔-๗๕.

^{๒๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๒.

๑. พิธีกรรมก่อนการปลูก

พิธีกรรมก่อนการเพาะปลูกเป็นพิธีเพื่อบวงสรวง โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อบอกกล่าว อ้อนวอน ขอร้อง ขออนุญาต หรือเสี่ยงทาย อันสะท้อนให้เห็นความคิด ความเชื่อเรื่องผีและอำนาจลึกลับที่สืบทอดมาแต่โบราณ ตลอดจนความเชื่อ ความคิดทางศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ในสังคมไทย

การบวงสรวงเพื่อบอกกล่าว ขอร้อง คนไทยหลายถิ่น เช่น ในภาคเหนือและภาคอีสาน กระทำในพิธีไหว้ผีบรรพบุรุษ และผีประจำหมู่บ้าน ซึ่งจัดทำขึ้นก่อนการทำการ ผีบรรพบุรุษนั้นบางถิ่นเรียกว่าผีเรือน บางถิ่นเรียกผีปู่ย่า บางถิ่นเรียกผีตายาย โดยเชื่อกันว่าเป็นผีที่อยู่ประจำบนเรือน คอยคุ้มครองดูแลลูกหลาน ส่วนผีประจำหมู่บ้านบางถิ่นเรียกว่าผีบ้านหรือเสื้อบ้าน และบางถิ่นก็เรียกผีปู่ย่า เป็นต้น เป็นผีที่คอยดูแลคนในบ้าน การเช่นไหว้ผีบรรพบุรุษและผีประจำหมู่บ้าน ก่อนการทำการ นอกจากขอให้ดูแลคุ้มครองลูกหลานและคนในหมู่บ้านให้อยู่เย็นเป็นสุข ปราศจากโรคภัยแล้ว ยังเป็นการบอกกล่าวและอ้อนวอนขอร้องให้ทำการได้ผลดีด้วย การไหว้บรรพบุรุษเป็นพิธีกรรมของครอบครัวหรือระหว่างเครือญาติ ส่วนการไหว้ผีประจำหมู่บ้าน มีทั้งที่เป็นพิธีกรรมส่วนบุคคล และพิธีกรรมที่จัดทำร่วมกันของสมาชิกในหมู่บ้าน ในภาคอีสานมีการเลี้ยงผีปู่ตา ที่ดอนปู่ตา ซึ่งเป็นป่าไม้ใกล้ๆ หมู่บ้าน จะทำพร้อมกันทั้งหมู่บ้านระหว่างเดือน ๖ ถึง ๗ ในภาคเหนือมีพิธีเช่นไหว้ผีเมือง ผีเมือง คือ ผีเจ้าเมือง ที่เคยปกครองเมืองต่างๆ ในสมัยก่อน พิธีไหว้ผีเมืองเป็นพิธีใหญ่ระดับจังหวัด มีการบวงสรวง ขอร้องให้ช่วยคุ้มครองบ้านเมืองให้อยู่เย็นเป็นสุข น้ำท่าบริบูรณ์ ทำมาหากินได้ผลดี ในพิธีไหว้ผีเมืองนี้มีการนิมนต์พระสงฆ์มาสวดพระพุทธมนต์ เพื่อให้เป็นสิริมงคลด้วย

พิธีกรรมที่จัดขึ้นในชุมชนบางถิ่นในภาคกลาง เป็นพิธีกรรมทางพุทธศาสนา ได้แก่ ประเพณีบุญกลางบ้าน และบุญหน้าบ้าน มักจัดขึ้นราวปลายๆ เดือน ๕ จนถึงเดือน ๗ ก่อนลงมือปรับดินเพื่อทำการ การทำบุญกลางบ้านชาวบ้านจะร่วมกันเป็นเจ้าภาพ จัดอาหารคาวหวานถวายพระสงฆ์ตรงบริเวณที่เป็นศูนย์กลางหมู่บ้าน เป็นการทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้แก่พระภูมิเจ้าที่ โดยเชื่อกันว่าจะทำให้ทำมาหากินได้ผลดี มีความอุดมสมบูรณ์ ส่วนบุญหน้าบ้านมักจัดทำในหมู่บ้านที่ตั้งขนานกับถนนหรือแม่น้ำลำคลอง ชาวบ้านจะเลือกบ้านใดบ้านหนึ่งเป็นศูนย์รวมทำบุญหน้าบ้าน^{๒๘}

การบวงสรวงเพื่อขออนุญาตเห็นได้จาก พิธีกรรมบวงสรวงผืนน้ำผืนดิน หรือผืนนา ในภาคเหนือ ก่อนเอาน้ำเข้านา มีการไหว้ผืนน้ำ เรียกว่า พิธีเลี้ยงผีขุนน้ำ ผีเหมือง ผีฝาย ผีห้วย เพื่อขออนุญาตใช้น้ำในการเกษตรกรรม ส่วนการไหว้ผืนดิน หรือผืนนานั้น ทำกันแทบทุกถิ่นเป็นพิธีกรรมเพื่อขออนุญาตใช้ดินในการทำการ ก่อนการทำการหากชาวบ้านเกรงว่าปีนั้นฝนจะน้อยก็จะมีการทำพิธีขอฝน โดยหวังพึ่งในอำนาจลึกลับบางอย่าง นำสังเกตว่าพิธีขอฝนบางครั้งมักจะใช้วิธีการที่แปลกพิสดาร เป็นสิ่งที่ไม่พบเห็นในชีวิตประจำวัน บางทีก็มีเรื่องเพศเข้ามาปะปนด้วย เพราะเรื่องเพศเป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ อาจปรากฏในเพลงร้อง หรือวัตถุที่ใช้ในพิธีกรรม การขอฝนมีวิธีการต่างๆ เช่น พิธีแห่นาง

^{๒๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๓.

แมว ซึ่งมีอยู่ทั่วทุกภาค ในภาคกลางการแห่นางแมวจะทำในช่วงเดือน ๖ ถึงเดือน ๘ บางที่มีพิธีปั้น
เมฆด้วยในบางท้องถิ่น เช่น ที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา มีพิธีทำบุญหลังบ้าน เรียกว่า พิธีเต้านางแมว
แล้วก็มี พิธีเต้าแม่นางช้อง พิธีเต้าแม่นางดั่ง พิธีตั้งครกตึงสาก ประเพณีการจุดบั้งไฟของภาคเหนือ
และภาคอีสาน เดิมเป็นการจุดเตือนแถบหรือผีฟ้าขอให้ส่งฝนลงมา ปัจจุบันนี้ตีความว่า การจุดบั้งไฟ
เป็นการจุดเป็นพุทธานุชา ตัวอย่างพิธีขอฝนที่เป็นพิธีทางพุทธศาสนา ได้แก่ การเทศน์พญาคันคาก
และการสวดคาถาปลาช่อน ทางเหนือมีพิธีสวดคาถาปลาช่อนเช่นกัน นอกจากนี้มีพิธีแห่พระพุทธรูป
ที่เรียกว่า พระเจ้าฝนแสนห่า พิธีขอฝนในภาคใต้ไม่ค่อยมี เพราะภาคใต้โดยทั่วไปมีฝนตกชุกเกือบ
ตลอดทั้งปีอยู่แล้ว ยกเว้นบางอำเภอในจังหวัดสงขลา และจังหวัดนราธิวาส เช่น ที่ตำบลพล อำเภอบาง
ใหญ่ จังหวัดสงขลา มีพิธีแห่ไชซึ่งเรียกว่า พิธีเชื้อไช และที่ตำบลพร่อน อำเภอบางใหญ่ จังหวัด
นราธิวาส มีพิธีแห่ปลาช่อน โดยใช้ดินเหนียวปั้นเป็นรูปปลาช่อน พิธีขอฝนที่เป็นพระราชพิธี คือ

พระราชพิธีพืชมงคล ซึ่งจัดทำขึ้นในเดือน ๙ เดิมเป็นพิธีพราหมณ์ล้วน ต่อมาเพิ่มพิธีสงฆ์
ด้วย

ส่วนพิธีกรรมที่เป็นการเสี่ยงทาย เช่น ทางภาคเหนือ มีการใช้วัดไม้ว่า โดยตัดไม้ให้มีความ
ยาวขนาด ๑ วาพอดี หลังจากอธิษฐานเสร็จแล้ว ก็แกว่งแขนออกวัดอีกครั้งหนึ่ง ถ้าไม้สั้นกว่ามือแสดง
ว่าปีนี้น้ำจะน้อย ถ้าไม้ยาวกว่ามือก็แสดงว่าจะมีน้ำมาก ทำไร่นาได้ผลดี จะอุดมสมบูรณ์ พระราช
พิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ และ พระราชพิธีพืชมงคล ซึ่งกระทำในเดือน ๖ เป็นพระราชพิธีที่แสดง
ให้เห็นว่า พระมหากษัตริย์ทรงส่งเสริมสนับสนุนราษฎรในการทำเกษตรกรรม เป็นการบำรุงขวัญ
เสริมสร้างกำลังใจแก่ราษฎร พระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญเป็นพิธีพราหมณ์ที่มีลักษณะเป็น
การเสี่ยงทายปีนั้นๆ น้ำจะมากหรือน้อย ข้าวปลาอาหารจะบริบูรณ์หรือไม่ เปิดโอกาสให้ราษฎร ได้
เก็บข้าวที่พระยาแรกนาแห่นแทนพระมหากษัตริย์ แล้วนำไปเป็นข้าวขวัญเป็นสิริมงคลแก่ไร่นา ส่วน
พระราชพิธีพืชมงคล เป็นพิธีสงฆ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้มีขึ้น เพื่อให้
พระสงฆ์สวดเป็นสิริมงคลแก่พืชพันธุ์ธัญญาหาร

๒. พิธีกรรมในช่วงเพาะปลูก

พิธีกรรมในช่วงนี้เป็นพิธีที่จัดทำขึ้นเพื่อขอร้อง อ้อนวอนให้ผีหรือเทพช่วยดูแลข้าวที่ปลูก
ให้เจริญงอกงามได้ผลดี ปลอดภัยจากสัตว์ประเภตกิน หนู และแมลงต่างๆ และขอขมาควายที่ได้
เขี่ยดินในดอนไถนา หลังจากน้ำเข้านาแล้วก็มี พิธีแรกนา ภาคอีสานและภาคเหนือเรียกว่า แห่กนา
มีการเซ่นไหว้เจ้าที่ หรือ พระภูมินา ทางเหนือมีการบูชาแม่โพสพและท้าวจตุโลกบาลด้วย เสร็จแล้วก็
เริ่มไถ หลังจากนั้นก็มี พิธีแรกหว่าน และเมื่อต้นข้าวโตเป็นต้นกล้าก็มี พิธีแรกดำนา ในพิธีแรกดำนา
นั้นก่อนถอนกล้าไปดำ มีการกล่าวขอขมาแม่โพสพ และเชิญแม่โพสพไปอยู่ประจำ ณ ที่ปักดำ
ภายหลังการปักดำ บางท้องถิ่นในภาคใต้มี พิธีสวดทุ่งนา โดยนิมนต์พระสงฆ์ไปสวดที่กลางทุ่งนา เพื่อ

ขับไล่เสนียดจัญไรและเพื่อความเป็นสิริมงคล นอกจากนี้มีการอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ให้มาคุ้มครองต้นข้าว หลังจากหว่านหรือดำนาเสร็จในสมัยก่อนมี พิธีทำขวัญควาย เป็นการขอขมาและแสดงความปรารถนาดีต่อควายด้วย ปัจจุบันนี้พิธีนี้เหลือน้อยลง เพราะหลายแห่งใช้เครื่องจักรในการไถนาแทนควาย ช่วงเพาะปลูกนี้เป็นช่วงที่ต้องดูแลรักษาให้ต้นข้าวงอกงามเจริญเติบโตมี พิธีกรรมไล่ศัตรูข้าว ศัตรูสำคัญ คือ หนู ภาคกลางและภาคใต้บางแห่งมี พิธีไหว้หนู เป็นการขอร้องบรรพบุรุษให้ดูแลลูกหลานไม่ให้มากัดกินข้าวจนเสียหาย เมื่อข้าวตั้งท้องมี พิธีทำขวัญแม่โพสพ ในสมัยโบราณหากมีน้ำมากเกินไปความต้องการก็มี พระราชพิธีไล่เรือ เป็นพิธีไล่น้ำให้ลดลงอย่างรวดเร็ว จัดทำขึ้นในเดือนอ้าย^{๒๙}

๓. พิธีกรรมเพื่อการเก็บเกี่ยว – ฉลองผลผลิต

พิธีกรรมในช่วงนี้ เริ่มตั้งแต่เมื่อข้าวสุกได้เวลาเก็บเกี่ยวจนกระทั่งนวดเสร็จแล้ว นำข้าวขึ้นยุ้งและนำไปปรงเป็นอาหาร หรือตกขาย เมื่อข้าวสุกได้เวลาเก็บเกี่ยวก็จะมี พิธีแรกเกี่ยว เป็นการบวงสรวงและขอขมาแม่โพสพจากท้องนาให้เข้าสู่ลาน เมื่อนวดเสร็จแล้วก็นำข้าวเข้าเก็บในยุ้งฉางมี พิธีทำขวัญข้าว อีกครั้งหนึ่ง เป็นการขอขมาที่มีการนวดข้าวด้วยการฟาดข้าว หรือใช้วัวควายเหยียบ กล่าวอัญเชิญแม่โพสพให้มารับเครื่องสังเวยและมาอยู่ที่ยุ้งฉาง หลังจากนั้น พิธีปิดยุ้ง ขอให้แม่โพสพบันดาลให้ข้าวมีมากมาย กินไม่รู้จักหมด หลังจากนั้นมีการทานข้าวใหม่ นำข้าวใหม่มาหนึ่ง หรือหุงถวายพระ เมื่อนำข้าวออกขายมี พิธีเปิดยุ้ง เป็นการขอขมาแม่โพสพและขออนุญาตตกข้าวขาย

ตามที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่า คนไทยประกอบพิธีอันเนื่องด้วยข้าวเป็นระยะๆ ในช่วงเวลาตั้งแต่ก่อนการปลูกข้าว จนกระทั่งได้ผลผลิตออกมาเป็นอาหารและนำออกขาย พิธีกรรมดังกล่าวแสดงให้เห็น แนวความคิดความเชื่อที่สืบทอดมาแต่โบราณ ได้แก่ ความเชื่อเรื่องผีและขวัญ

๒.๓.๖ วัฒนธรรมข้าวในสังคมไทย ด้านภาษา คำศัพท์เฉพาะ

เนื่องจากชีวิตคนไทยเกี่ยวพันอยู่กับข้าว วัฒนธรรมไทยจึงเน้นคำศัพท์ที่เกี่ยวกับข้าวตามไปด้วย เพื่อความสะดวกในการสื่อสาร ทำความเข้าใจ คำศัพท์เฉพาะที่เรียกข้าวในลักษณะต่างๆ มีอยู่เป็นจำนวนมาก ซึ่งเพียงแต่เอ่ยคำเดียวก็เข้าใจกันได้โดยไม่ต้องอธิบายลักษณะของข้าวเหล่านี้ อีกคำศัพท์เหล่านี้ ได้แก่^{๓๐}

ข้าวเจ้า ข้าวที่มีเนื้อเมล็ดใส ใช้หุงเป็นอาหาร เป็นข้าวที่คนไทยส่วนมากกินเป็นประจำ

^{๒๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๔

^{๓๐} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน, (กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๕๕), หน้า ๑๔๐.

ข้าวเหนียว	ข้าวที่เนื้อเมล็ดขุ่นกว่าข้าวเจ้า เมื่อหุงหรือนึ่งแล้วเมล็ดจะเหนียวติดกัน
ข้าวเปลือก	เมล็ดข้าวที่ยังไม่ได้เอาเปลือกออก
ข้าวปลูก	ข้าวเปลือกที่เก็บไว้สำหรับทำพันธุ์
ข้าวกล้า	ข้าวเปลือกที่เพาะไว้ สำหรับย้ายไปปลูกที่อื่น
ข้าวกล้อง	ข้าวที่สีแล้วยังมีเปลือกปนอยู่ เพื่อเอาไปซ้อมให้ขาว
ข้าวสาร	ข้าวเปลือกที่สีซ้อมจนเหลือแต่เมล็ดขาวดีแล้ว
ข้าวซ้อม	ข้าวกล้องที่ซ้อมขาวแล้ว
ข้าวลีบ	ข้าวที่มีแต่เปลือกลีบ ไม่มีเมล็ดข้าวอยู่ข้างใน
ข้าวฟ่อน	ข้าวทั้งรวงที่เกี่ยวแล้ว มัดทำเป็นฟ่อนใหญ่
ข้าวหนัก หรือข้าวงัน	ชื่อข้าวชนิดหนึ่งที่ได้ผลข้า กว่าจะเก็บเกี่ยวได้ราวเดือนยี่ ออกรวงข้ากว่า (ภาษาถิ่นอีสาน)
ข้าวเบา	ข้าวที่ออกรวงเร็ว เก็บเกี่ยวได้ในระยะเวลาประมาณ ๓ เดือน บางทีเรียก ข้าวสามเดือน พายัพเรียก ข้าวคอ
ข้าวเก่า	ข้าวที่เก็บเกี่ยวไว้ค้างปี
ข้าวใหม่	ข้าวที่เก็บเกี่ยวใหม่ในปีนั้น
ข้าวนึ่ง	ข้าวเปลือกที่นึ่งแล้วตากแดดก่อนสี มักส่งขายต่างประเทศ
ข้าวสุก	ข้าวที่หุงสุกแล้ว บางทีเรียก ข้าวสวย
ข้าวดิบ	ข้าวที่อยู่กับต้น ยังไม่สุก หรือข้าวที่หุงไม่สุก
ข้าวตาก	ข้าวสุกที่ตากแห้ง
ข้าวตัง	ข้าวสุกที่ติดเป็นแผ่นเกรียมกันหม้อ หรือกระทะ
ข้าวตอก	ข้าวเปลือกที่เอามาคว่ำให้แตกเป็นดอกบาน พายัพเรียก ข้าวแตกอีสานเรียก ข้าวตอกแตก

ข้าวเม่า	ข้าวเปลือกที่ยังไม่แก่จัด เอามาคั่วแล้วตำให้แบน
ข้าวฮาง	ข้าวเหนียวที่ยังไม่แก่จัดเอามาคั่ว ตากแดดให้แห้งและตำหรือนึ่ง ^{๓๑} (ภาษาถิ่นอีสาน)

นอกจากคำศัพท์ที่คิดขึ้นมาอธิบายลักษณะเฉพาะของข้าวในแบบต่างๆ แล้ว คนไทยยังนำข้าวไปเป็นอาหารประเภทต่างๆ โดยนำคำศัพท์อื่นเข้ามารวมกับคำว่า ข้าว ทำให้เกิดเป็นคำประสม เช่น

ข้าวกรู	ข้าวที่ทำเพื่ออุทิศให้เปรตในพิธีสารท
ข้าวเกรียบ	ของกินทำด้วยแป้งข้าวเจ้า หรือแป้งข้าวเหนียว เป็นแผ่นตากให้แห้งแล้วปิ้งหรือทอด มีหลายชนิด เช่น ข้าวเกรียบว่าว ข้าวเกรียบงา ข้าวเกรียบกุ้ง
ข้าวเกรียบอ่อน	ขนมชนิดหนึ่ง ทำด้วยแป้งข้าวเจ้าละลายกับน้ำตาลโตนด หรือน้ำตาลมะพร้าว มีไส้ทำด้วยถั่ว หรือมะพร้าว กินกับน้ำตาลคลุกงา
ข้าวแกง	อาหารที่ขาย มีข้าวกับแกงเป็นต้น เรียกร้านขายประเภทนี้ว่า ร้านข้าวแกง
ข้าวโกย	ขนมนางเล็ด (ภาษาถิ่นอีสาน)
ข้าวเกรียบปากหม้อ	ของว่างชนิดหนึ่ง ทำด้วยแป้งข้าวเจ้า ละเลงบนผ้าที่ขึงปากหม้อ มีไส้ทำด้วยกุ้ง หรือหมู เป็นต้น
ข้าวขวัญ	ข้าวบายศรี
ข้าวแขก	ชื่อขนมชนิดหนึ่ง ทำด้วยข้าวเปียก มีหน้าคล้ายตะโก้ แต่สีเหลือง มีรสเค็มๆ มันๆ
ข้าวหั่วโชน	ข้าวตากคั่วน้ำตาล
ข้าวแคบ	ข้าวเกรียบที่มีรสเค็มๆ อย่างข้าวเกรียบกุ้ง (ภาษาถิ่นพายัพ)
ข้าวคั่ว	ข้าวตากคั่วให้สุก ใช้ทำอาหาร
ข้าวควบ	ข้าวเกรียบใส่น้ำตาลอ้อย มีรสหวานอย่างกับ ข้าวเกรียบว่าว (ภาษาถิ่นพายัพ)

^{๓๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๐-๑๔๓.

ข้าวจี	ข้าวเหนียวปั้นเป็นก้อน ช่างในใส่น้ำอ้อย เอาไขทา แล้วปิ้ง (ภาษาถิ่นพายัพ)
ข้าวแจก	ข้าวที่ทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้ผู้ตาย (ภาษาถิ่นอีสาน)
ข้าวแช่	ชื่ออาหารชนิดหนึ่ง มีข้าวสุกขัดแช่น้ำเย็น กินกับเครื่องกับข้าวต่างๆ
ข้าวซอย	ชื่ออาหารทางภาคพายัพ ทำด้วยแป้งข้าวเจ้า เป็นเส้นใหญ่ๆ แล้วปรุงเครื่อง (ภาษาถิ่นพายัพ)
ข้าวแตงกา	ข้าวเหนียวนึ่งโหลกปนงา
ข้าวต้ม	ข้าวที่ต้มให้สุก ข้าวเหนียวที่ห่อใบไม้ เช่น ใบตอง หรือใบมะพร้าว แล้วต้ม หรือนึ่งให้สุก อยู่ในจำพวกขนม มีชื่อต่างๆ กัน เช่น ข้าวต้มมัด ข้าวต้มผัด
ข้าวต้มน้ำวุ้น	ของหวานชนิดหนึ่ง ทำด้วยข้าวเหนียวห่อใบตองเป็นรูปสามเหลี่ยม นำมา ต้ม กินกับน้ำเชื่อม
ข้าวต้มปัด	ข้าวเหนียวต้มที่ห่อด้วยใบไม้ เช่น ใบมะพร้าว หรือใบตอง มักทำถวายพระ ในช่วงเทศกาลออกพรรษา บางทีเรียก ข้าวปัด
ข้าวตอกตั้ง	ของหวานทำด้วยข้าวตอกคลุกน้ำตาลและมะพร้าว ทำเป็นแผ่นๆ เกี๊ยง แป้ง
ข้าวตู	ข้าวตากคั่วแล้วตำเป็นผง เคล้ากับน้ำตาลและมะพร้าว
ข้าวแตน	ขนมชนิดหนึ่ง ทำด้วยข้าวเหนียวนึ่งแผ่เป็นแผ่นกลม ทอดน้ำมันให้พอง มี รสเค็มๆ หวานๆ บางทีเรียก ขนมรังแตน
ข้าวทิพย์	ขนมอย่างหนึ่ง ปรุงด้วยเครื่องกว่น มีน้ำผึ้ง น้ำอ้อย นำนม ถั่ว งา เป็นต้น นิยมใช้หญิงพรหมจารีกว่นให้เข้ากัน มักทำพิธีสารท บางทีเรียก ข้าวกระยาทิพย์
ข้าวบิณฑ์	ข้าวสุกที่บรรจุในกรวยใส่ไว้ในพุ่มไม้ ใช้ในการเซ่นบูชา
ข้าวบุหรี	ข้าวหุงด้วยวิธีของแขก มีเครื่องปรุงและเนื้ออยู่ในตัว

ข้าวเปือ	ข้าวสารที่ตำกับของอื่น ผสมกับน้ำแกงเพื่อให้มีน้ำแกงข้น
ข้าวประดับดิน ของเล็กๆ น้อยๆ	ที่เอาไปบูชาตามต้นโพธิ์ และพระเจดีย์ เวลาเข้ามัสการในเดือน ๙ (ภาษาถิ่นอีสาน)
ข้าวปาด	ขนมเปียกปูน (ภาษาถิ่นอีสาน)
ข้าวปุ้น	ขนมจีน (ภาษาถิ่นอีสาน)
ข้าวเปรต	เครื่องเซ่นเปรตในพิธีตรุษสารท
ข้าวเปียก	ข้าวที่ต้มและกวนให้เหนียว ข้าวที่ต้มกับน้ำกะทิให้เหลวจนแห้ง มีรสเค็มๆ มันๆ
ข้าวผอก	ข้าวห่อ หรือข้าวที่บรรจุในกระบอกไปกินกลางวัน
ข้าวผอกกระบอกน้ำ	ของกินเล็กๆ น้อยๆ และมีกระบอกน้ำเล็กๆ กรอกน้ำแขวนกิ่งไม้ที่ทำขึ้น แล้วผูกไว้ที่บันไดเรือน ใช้ในพิธีตรุษ
ข้าวพระ	ข้าวสำหรับถวายพระพุทธรูป บางทีเรียก ข้าวพระพุทธรูป
ข้าวพอง	ชื่อขนมชนิดหนึ่ง ทำด้วยเมล็ดข้าวผสมกับน้ำตาล อัดเป็นแผ่นแล้วทอดให้พอง
ข้าวเภา	ชื่อข้าวในพิธีธัญชัยบาต รับข้างเผือกของพราหมณ์พฤตมาศ คลุกด้วยสีเหลือง สีแดง ปั้นเป็นก้อนๆ
ข้าวมัน	ข้าวที่หุงด้วยกะทิให้สุก
ข้าวเฒ่าทอด	ขนมชนิดหนึ่ง ทำด้วยกล้วยไข่ หุ้มด้วยข้าวเฒ่าคลุกกับมะพร้าว แล้วชุบแป้งทอดเป็นแพๆ
ข้าวยาคุ	ชื่อขนมชนิดหนึ่ง ทำด้วยเมล็ดข้าวอ่อนตำ แล้วคั้นเอาน้ำเคี่ยวกับน้ำตาล
ข้าวยา	อาหารของชาวใต้ชนิดหนึ่ง มีข้าวสุกใช้คลุกกับเครื่องปรุง มีกุ้งแห้งป่น มะพร้าวคั่ว น้ำเค็ม หรือน้ำบูดู ส้มโอ (มะม่วง หรือมะขามหั่น) และผักต่างๆ เช่น ใบมะกรูด ตะไคร้ ผักกระถิน ถั่วฝักยาว ถั่วพู หรือถั่วงอก

- ข้าวสาก ขนมน้อยๆ น้อยๆ ที่เอาไปบูชาตามต้นโพธิ์และพระเจดีย์ บูชาเข้ามาในเดือน ๑๐ (ภาษาถิ่นอีสาน)
- ข้าวหมก อาหารอิสลามแบบหนึ่ง ประกอบด้วย ข้าวสวย ปุ้งด้วยเครื่องเทศและไขมัน มีเนื้อไก่ หรือเนื้อแพะ หมกในข้าว
- ข้าวหมาก ของกินอย่างหนึ่ง ทำด้วยข้าวเหนียวหนึ่ง แล้วหมักกับแป้งเชื้อ
- ข้าวหลาม ข้าวเหนียวที่บรรจุในกระบอกไม้ไผ่ แล้วเผาให้สุก
- ข้าวหลามตัด ข้าวเหนียวหนึ่งอัดใส่ถาด โรยถั่วทอง ตัดเป็นรูปสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน มักกินกับข้าวหมาก
- ข้าวเหนียวแก้ว ข้าวเหนียวกวนกับกะทิและน้ำตาลทราย
- ข้าวเหนียวแดง ข้าวเหนียวกวนกับกะทิและน้ำตาลหม้อ มีสีแดง เป็นสีน้ำตาลไหม้
- ข้าวเหนียวตัด ข้าวเหนียวหนึ่งใส่หน้ากะทิ^{๓๒} ตัดเป็นชิ้นๆ
- ข้าวเหนียวห่อ นำข้าวเหนียวมาห่อแล้วหนึ่ง ใส่หน้ากะทิ
- ข้าวแม่ชื้อ ข้าวสุกปากหม้อ ปั้นเป็นก้อน ๔ ปั้น ๔ สี คือ ขาว เหลือง แดง และดำ ปั้นละสี่ วางข้าวสี่ปั้นลงในฝาละมี ขาม หรือกระทง แล้วหีบที่ละก้อนนวดรอบตัวเด็ก แล้วกล่าวคำฟาดเคราะห์ เพื่อให้เด็กหายจากตัวร้อน นอนผวา เรียกพิธีนี้ทั้งข้าวแม่ชื้อ
- ข้าวหมา ข้าวที่เคี้ยวให้ละเอียด แล้วคายออกมาป้อนให้เด็กๆ เป็นภาษาไทยใหญ่^{๓๓}

ข้าวที่นำมาใช้ทำอาหารนั้นมีมากมาย อาจจัดได้เป็น ๒ ประเภทใหญ่ๆ คือ อาหารที่ชาวบ้านทำรับประทานกันทั้งคาวหวาน เช่น ข้าวหลาม ข้าวเหนียวแก้ว ข้าวหมก ข้าวซอย ข้าวต้ม ข้าวเกรียบ เป็นต้น และอาหารประเภทที่ใช้ในพิธีกรรม เช่น ข้าวประดับดิน ข้าวกรู ข้าวขวัญ ข้าวบิณฑ์ ข้าวแม่ชื้อ เป็นต้น ซึ่งเราจะเห็นได้ว่าข้าวเข้าไปเกี่ยวข้องกับชีวิตคนไทยในทุกๆ ด้าน มีความสำคัญต่อชีวิตเป็นอย่างมาก

^{๓๒} อ่างแล้ว.

^{๓๓} พระยาอนุนามราชชน, ประเพณีเนื่องในการเกิด งานนิพนธ์ชุดสมบุรณ์ หมวดธรรมเนียม ประเพณี เล่มที่ ๔ ประเพณีเกี่ยวกับชีวิต เกิด – ตาย, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๓๒), หน้า ๔๒.

๒.๓.๗ วัฒนธรรมข้าวในสังคมไทย ด้านการประพันธ์เพลงพื้นเมือง ปรีศนาคำทาย และสำนวนไทย

สังคมไทยในอดีตเป็นสังคมชาวนา ความอุดมสมบูรณ์ของพืชพันธุ์ธัญญาหาร เป็นสิ่งที่สำคัญที่สุดในการยังชีพ ทำให้คนไทยสร้างพิธีกรรมต่างๆ ตามความเชื่อ อันเกี่ยวเนื่องกับความเจริญงอกงามขึ้นมา เพื่อขอให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เคารพบูชาอำนวยการให้ได้ผลผลิตมากๆ^{๓๔}

พิธีกรรมที่คนไทยสร้างขึ้นเริ่มตั้งแต่ฤดูกาลผลิต ฤดูกาลเพาะปลูก มักจำกระทำเพื่อบำรุงขวัญและกำลังใจ อันได้แก่ พิธีขอฝนแบบต่างๆ เช่น แห่นางแมว แห่บั้งไฟ (ซึ่งมีทางภาคเหนือและภาคอีสาน) แห่แม่ นางดั่ง แม่ นางกวัก พิธีตึงครกตึงสาก (เป็นพิธีของภาคอีสาน) โดยต่างมีจุดประสงค์ของพิธีกรรมคล้ายคลึงกัน คือ เพื่ออ้อนวอนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ หรือที่เรียกว่า เทวดา ให้ดลบันดาลฝนมาให้เพื่อทำนา เพลงในพิธีกรรมขอฝนเท่าที่เคยปรากฏแพร่หลายในภาคกลาง ภาคเหนือ และภาคอีสาน (ยกเว้นในภาคใต้ เพราะไม่มีปัญหาเรื่องฝน) คือ การแห่นางแมว พิธีกรรมนี้จะนิยมทำกันเมื่อฝนแล้งประมาณช่วงหลังสงกรานต์ เดือน ๕ เดือน ๖ ชาวบ้านจะจับแมวซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของ “ตัวแล้ง” เนื่องจากแมวเป็นสัตว์ที่ไม่ชอบน้ำ ชาวบ้านจะจับแมวใส่ข้อง หรือชะลอม หามไปทั่วหมู่บ้าน พอผ่านไปบ้านใดก็จะเอาน้ำมาสาธยายแมวให้เปียก โดยถือเคล็ดว่าเป็นการขับไล่ “ตัวแล้ง” ออกไปจากหมู่บ้าน ในการแห่นี้ก็จะมีกรรการร้องรำทำเพลงไปด้วย ซึ่งเพลงนี้จะมีลักษณะคล้ายกันทุกภาค คือจะขึ้นต้นด้วยคำว่า “นางแมวเอ๋ย” จากนั้นก็จะเป็นบทร้อยกรองสัมผัสง่ายๆ ประเภทกลอนสี่ที่ร้องกันมาตามประเพณีจำกันมา บางคำก็ไม่มี ความหมาย บางคำก็มีความหมาย มักเป็นคำที่มักจะเกี่ยวกับเรื่องเพศ ซึ่งเป็นคติพื้นบ้านที่เกี่ยวข้องกับคำอุดมสมบูรณ์ และมีเนื้อหาเกี่ยวกับการขอฝนจากเทวดา

ดนตรีในพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและการทำนา ประเภทอ้อนวอน บูชา บวงสรวง และเพื่อการเฉลิมฉลองมักมีดนตรีประกอบ เช่น ตะโพน กลองยาว ซอ หรืออาจมีระนาด และเครื่องดนตรีไทยอย่างอื่นๆ ด้วย แต่พิธีกรรมประเภทอื่นๆ ไม่ปรากฏว่ามีดนตรีเข้ามาเกี่ยวข้อง ส่วนใหญ่จะปรากฏในพิธีกรรมเพื่อการเฉลิมฉลอง จัดขึ้นเพื่อเป็นองค์ประกอบให้ผู้เข้าร่วมพิธีได้สนุกสนานครื้นเครง หาได้เป็นส่วนบังคับไม่และโดยทั่วไปมักเป็นดนตรีประเภทกลอง ตะโพน ฉิ่ง ฉาบ ยกเว้นพิธีที่เป็นทางการและพระราชพิธี ซึ่งอาจจะมิใช่อะไร ระนาด และอื่นๆ อีกหลายชนิด ที่ถือเป็นส่วนประกอบที่จำเป็น

เพลงในพิธีกรรมขอฝน พบว่าแพร่หลายมากที่สุดในภาคกลาง ภาคเหนือ และภาคอีสาน ยกเว้นภาคใต้ ซึ่งไม่มีปัญหาในเรื่องฝน คือ การแห่นางแมว จะทำกันเมื่อฝนแล้งส่วนมากช่วงหลังสงกรานต์ เดือน ๕-๖ จะจับแมวซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของ “ตัวแล้ง” เนื่องจากแมวเป็นสัตว์ที่ไม่ชอบน้ำ จะจับแมวมาใส่ข้องหรือชะลอม หามแห่ไปทั่วหมู่บ้านเมื่อผ่านบ้านใดก็จะสาธยายน้ำจนแมวเปียก ถือเป็นการไล่ตัวแล้งออกจากหมู่บ้าน ในขบวนแห่ก็จะมีกรรการร้องรำทำเพลงไปด้วย คำร้องมักจะคล้ายกันโดย

^{๓๔} อาทรร จันทวิมล, “วัฒนธรรมข้าวในสังคมไทย”, เอกสารประกอบการสัมมนา, (กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, ๒๕๓๖), หน้า ๖๕-๗๘.

ขึ้นต้นด้วยคำว่า “นางแมวเอย” จากนั้นเป็นบทร้อยกรองง่ายๆ จดจำกันมา บางคำก็มีความหมาย บางคำก็ไม่มีความหมาย แต่ก็มีเนื้อหาเกี่ยวกับการขอฝนเทวดา^{๓๕}

ตัวอย่างเพลงแห่นางแมวของภาคกลาง

นางแมวเอย	มาร้องแป้วแป้ว	ที่ฝักชะโน้น
ขอฟ้าขอฝน	รดแมวข้าม้ง	ค่าจ้างแมวมา
ได้เบี้ยยี่สิบ	มาซื้อหมากดิบ	มาล่อนางไม้
นางไม้ภูมิใจ	นุ่งผ้าตาเข็มทอง	ไอ้หุ่นตีกลอง
ไอ้ฮับปักกะตุ	ไอ้ผู้พันกัน	หัวล้านชนกัน
ฝนก็เทลงมา	เต็มทุ่งเต็มท่า	เต็มนาสองห้อง
นิมนต์พระมา	สวดคาถาปลาช่อน	ปั้นเมฆเสียดก่อน
เล่นละคร ๓ วัน	หัวล้านชนกัน	ฝนก็เทลงมาๆ
แม่ม่ายเอย	อย่าพึ่งขายลูก	ข้าวจะถูก
ลูกไม้จะแพง	ทำตาแดงๆ	รอบไร่รอบนา
ฝนตกเจ็ดท่า	ฟ้าฝាយายซี	ปีหน้าฝนดี
ทำได้ทำดี	ปีละเกวียน	ปีละเกวียน

(สำนวน โดย นายบุญชู คุณพันธ์ ชาวพนมทวน กาญจนบุรี)

ตัวอย่างคำแข่งแห่นางแมวของชาวอีสาน

“เต้าอีแม่นางแมว แมวมาขอไข่ ขอบได้ขอฟ้าขอฝน ขอน้ำมนต์ฮอดหัวแมวบ้าง บ่ได้ค่าจ้าง เอาแมวซ้อยมา บ่ได้ปลาเอาหนูกับข้าว บ่ได้ข้าวเหล้าเด็ดก็เอา เหล้าโทก็เอา แม่เฒ่าเอย อย่า ฟ้าวขายลูก ข้าวเพิ่นปลูกลูกน้อยเพิ่นแพง ตาเวนแดงฝนแทงลงมา ตาเวนดำฝนหน้าลงมา ตาเวนตกฝนตกลงมา ดังเค็งๆ ช้ามตงมานี้ แปนบักเล็กแป้นพ้ออีเถิงฮ่องเบ็งๆ ฝนเทลงมา ฝนบ่ตก ข้าวไฮ่ตายคาเหมิดแล้ว ฝนบ่ตกข้าวนาตายแล้งเหมิดแล้ว ฝนบ่ตกกล้าแห้งตายพรายเหมิดแล้ว ตกลงมาฝนตกลงมา เท่งลงมาฝนเท่งลงมา เทลงมาฝนเทลงมา กึกกือ กึกกือ กึกกือ กึกกือ กึกกือ.”

(จากสาร สาระทัศนันทน์ สมบัติอีสาน เล่ม ๓ ฮิตสิบสองคองสืบสี่, ๒๕๒๒)

ภาคอีสานเป็นภาคที่มีพิธีกรรมขอฝนมากที่สุด เนื่องจากเป็นภูมิภาคที่แห้งแล้ง พื้นดินเป็นดินในทรายอุ้มน้ำไม่อยู่ นอกจากนี้ในภาคอีสานยังมีพิธีกรรมขอฝนรูปแบบอื่นอีก เช่น “การเต้าแม่นางดั่ง” และการเต้าแม่นางกวก ซึ่งเป็นการขอฝนเหมือนกัน แต่เป็นการเสี่ยงทายว่าฝนจะตกหรือไม่ ตกเมื่อใด โดยจะมีผู้ร่อนนำคำแข่งเป็นวรรคๆ เมื่อจบวรรคหนึ่ง คนอื่นๆ จะร้องตามพร้อมกัน

^{๓๕} สุกัญญา ภัทรชัย, *ชาวกับวิถีชีวิตไทย*, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๑), หน้า ๖๕-๖๖.

ตัวอย่างคำเซ็งแม่นางตั้ง

“แม่นางตั้ง เข้าป่าระหง เข้าดงกำแมต มาสู้แดดหรือมาสู้ฝน มากังวลกังวล อีแม่ซึกใช้ อ่อนมาเดี๋ยๆ อ่อนมาฟายๆ ขนดินทรายใส่น้ำเต้าเยอ อีปู่กะดก อีย่ากะดก มานั่งครก สาวน้อยลีลา มากินปลากับกุ้งพินดำ เหล้าสองไห ไก่เตี้ยสองตัว กระเทียมสองหัว มาติดกระดิ่งเดอ เชิญทั้งครกไม้บาก เชิญทั้งสากไม้แดง เชิญทั้งแอ่งหมาข้าว เหล้าไหน้อย ไหใหญ่ฮับถ่าน เชิญถ่านมาโย้ยๆ ย่องๆ นาไฮ่กว้างใส่ข้าวดำตอ ดอกตำแล้วฝนหลูฝนหลัง ข้าวตั้งต้นพอหลีกฮอยควายฮวยลงมาก็คือฝนเดือนเก้า มาเต้ากะดั่งเยอ มาติดกะดั่งเยอ”^{๓๖}

ตัวอย่างคำเซ็งแม่นางกวัก

“อีเต้าแม่นางกวัก เจ้าไปยัวะแห่ เจ้าไปแห่ย่อง ปลุกเถียงไฮ่ตีกลอง ปลุกเถียงนา คล้องช้าง สาวอวดอ้างเล่นบ่าวกลางเวณ สาวฝันเห็นสู่คำสู่คำ สาวตำหูกเดือนหวาย สาวตาลิน ตาลายเดือนแจ้ แม่แล่งแค้ง เจ้าลงมาเยอ”^{๓๗}

เมื่อถึงฤดูกาลเก็บเกี่ยว ฝนตกลงมาในเดือน ๖ ก็ถือเป็นสัญญาณของการเริ่มฤดูกาลทำนา ชาวนาก็จะเริ่มไถ ตกกล้าและปักดำ พอถึงเดือน ๘ – ๙ ข้าวเริ่มตั้งท้องออกรวง หรือที่เรียกว่า “ข้าวอุมท้อง” ชาวนาในภาคกลางจะจักพิธีทำขวัญแม่โพสพเพื่อเอาอกเอาใจ พอถึงเดือน ๑๒ ข้าวจะออกรวงเหลืองอร่ามเต็มทุ่งนา ซึ่งในช่วงนี้จะมีพิธีกรรมเพื่อขอบคุณสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่อำนวยให้ได้ผลผลิตสมตั้งใจปรารถนา พิธีกรรมในช่วงนี้จะมีการทำบุญสู่ขวัญลาน สู่ขวัญยุ้งฉาง พิธีเชิญขวัญข้าว และมักจะมีคำร้องที่คล้ายคลึงกันในทุกภาค จะเป็นการร้องแหล่โดยหมอขวัญ

ตัวอย่างบทแหล่เชิญขวัญแม่โพสพเข้าสู่ยุ้งฉาง มีดังนี้

“ศรี ศรี วันนี้เป็นวันดีอันเลิศลพ	ข้าจะขออัญเชิญขวัญแม่พระโพสพอย่าระคายคางขอ
เชิญมาสู่ยุ้งฉางในเพลาววันนี้	อันขวัญแม่อย่าหนีไปทางไหน
ยามเมื่อลมพัดสะบัดใบล้มเกะกะ	ขอเชิญขวัญแม่อย่าเลยละเทียวสัญจร
อย่าบุกป่าฝ่าดงดอนที่ยวต้นเดิน...	ขวัญแม่อย่าตกใจให้ฉุนเฉียว
เมื่อเวลาเทตรงลงเคียวเกี่ยวตระหวัด	แล้วมัดควบรวบรัดทำเป็นกำ
เมื่อทำได้มากตากไว้ในนาไปเกี่ยวเอาซึ่งมามัดเป็นฟ่อน	ขวัญแม่อ่อนอย่าตกใจให้ระแวง...”

ตัวอย่างคำสู่ขวัญเล่า (ยุ้ง) ของภาคอีสาน

“โอมศรีชยะ มหามงคลเลิศล้ำ เป็นวันดีพันเพ็นเหลือหลาย ผุ่งข้าจึงได้ชวนขวยหาเครื่องบายศรีสู่ขวัญเล่าขวัญยุ้งข้าวและขวัญเียบ เพื่อจักป้องกันเสียซึ่งอุบัติเหตุ อาเพศเสื่อมสูญหาย

^{๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๘.

^{๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๙.

ขอเชิญเทพดาทั้งหลายในบริเวณเขตจงหราบด้วยเหตุด้วยทิพยเนตร ทิพโสตทั้งสอง จงมาช่วยประคับประคองขวัญเยี่ยและขวัญเล่า ขวัญยั้งชั่วและขวัญนาง...

มาเยอขวัญเอย ขวัญเสาแลกระทอด ปิดขอดขวัญแปแลชะยัว ขวัญหัวหนูแลกโก้วขวัญฝา แอ้มใส่ทาเปอะขวัญกระดานแลแป้นผาทั้งขวัญหน้าหญ้าแลขวัญกลอน อย่าได้คิดอาวรณ์แล โศกเศร้า จงมาพร้อมกันมาฮักษาข้าวในเยี่ย...”

สำหรับภาคกลางซึ่งเป็นอู่ข้าวอู่น้ำอันอุดมสมบูรณ์มาตั้งแต่อดีต การเก็บเกี่ยวผลผลิตเป็นงานใหญ่ ซึ่งต้องอาศัยการขอแรงจากผู้คนในชุมชน จึงเกิดประเพณีลงแขกขอแรงเกี่ยวข้าวทวนข้าว ซึ่งเป็นกิจกรรมใหญ่รวมกำลังผู้คนในหมู่บ้าน ทำให้หนุ่มสาวได้มีโอกาสพบปะกัน เป็นช่วงเวลาแห่งความรื่นเริง เวลาแห่งการเกี่ยวพาราสักัน เป็นบ่อเกิดของเพลงโต้ตอบชนิดต่างๆ หรือเพลงปฏิพากย์ เพลงพื้นบ้านของชาวนาในฤดูกาลนี้ แยกเป็น ๒ กลุ่ม ได้แก่^{๓๘}

ก. เพลงร้องแก้บน ได้แก่ เพลงเกี่ยวข้าว (เพลงเต็นกำ) เพลงเต็นกำ (รำเคียว)

ข. เพลงร้องในขณะทำงาน ได้แก่ เพลงร้อยซัง เพลงจาก เพลงสงฟาง เพลงพานฟาง เพลงสงค่อลำพวน เพลงเตะข้าว เพลงชักกระดาน เพลงโอก

ก. เพลงร้องแก้บน คือเพลงพื้นบ้านที่เกิดจากเจ้าของนาได้บนบานแม่โพสพไว้ว่า เมื่อได้ผลผลิตแล้วจะมาแก้บนด้วยการจัดให้มีการร้องเล่นเพลงพื้นบ้าน เช่น เพลงเกี่ยวข้าว เพลงเต็นกำ

เพลงเกี่ยวข้าว เพลงชนิดนี้เป็นเพลงปฏิพากย์แบบยาว เล่นเป็นชุด ทำนองเหมือนเพลงเรือ มีบทหรือรับลูกคู่ว่า “เฮ้ เฮ้” ผู้ที่ร้องเป็นอาชีพรเรียกว่า พ่อเพลง แม่เพลง เจ้าของงานต้องจ้างมาเล่นในวันสุดท้ายของการลงแขก “เกี่ยวข้าว” โดยบางทีจะเหลื่อข้าวในนาไว้ห่อหนึ่ง เพื่อให้พ่อเพลง แม่เพลง มาเล่นในบริเวณนั้น หรือบางทีก็ร้องเล่นในเวลากลางคืนที่มีการลงแขก เพลงเกี่ยวข้าวแบบนี้ ชาวนาแถบจังหวัดอ่างทอง สิงห์บุรี สุพรรณบุรี ลพบุรี เรียกว่า “เพลงเต็นกำ” เพลงชนิดนี้มักมีเนื้อหาโน้มเอียงไปในเรื่องเพศ ซึ่งสืบเนื่องมาจากคติความเชื่อที่เกี่ยวกับพิธีกรรมเพื่อความเจริญงอกงาม (fertility rites)

ตัวอย่างบทเกริ่น “เพลงเรือ”

(ชาย)... เอย... ตะวันก็ดวนเลยจวนเพล แม่ผมกระจายหลายเส้น
เพลแล้วไม่เห็นมา เอ้อ เออ เอ้ย...นี่เอย
สายัณห์เอย ตะวันเที่ยง สำเภาทองเอนเอียง
เที่ยงแล้วนะน้อง เอ้อ...เออ...เอ้ย...รักเอย...
(หญิง)... ตะวันก็บ่ายลงชายแสง เห็นแต่ชายผ้าแดง

^{๓๘} สุกัญญา ภัทราชัย, *ข้าวกับวิถีชีวิตไทย*, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๑), หน้า ๗๓-๗๔.

ใครมาแขวนไวนะ...นางเอย

(ส่ง)... ตะวันก็บ้ายลงชายแสง ตะวันก็บ้ายลงชายแสง
เห็นแต่ชายผ้าแดง ใครมาแขวนไวนะ...นางเอย
เอ็ง เอย ถ้อยคำรำไร มาว่ากันไกลไกล (เฮ้ เอ้า เฮ้ เฮ้)
มาเรียกหาน้องก็แล มาเรียกหาแม่ แม่หนูก็มา
แม่ฉวยกำขึ้นรำไร แม่เดินเข้ามาวอยเอย

(รับ)... เอ็ง เอย วงเอย ฉวยกำขึ้นรำไร (ซ้า) เดินเข้ามาวอยเอย
หงส์เอย วงเอย เอ้า รำไร รำไร เดินเข้ามาวอยเอย

(ชาย)... ถ้อยคำรำไร มาว่ากันไกลไกล
จะธุระอะไร ให้บอกไขตัวข้า
น้องจะเหยียบหัวช้าง ไปกระแทกหัวหญ้า
เมื่อจะเดินเมื่อจะมอง ตามท้องที่น้องแม่นา
ว่าต่อโสนตั้งโด่ตรงหน้า จะตำเอาชานางเอย
(สำนวนของ นางบัวผัน โพธิ์ภักดี)

เพลงเต๋นกำ ร้องกันแถบ อำเภอยะหริ่ง ยานมัทรี เขาทอง จังหวัดนครสวรรค์ ชาวบ้านเพลงเต๋นกำ แต่กรมศิลปากรได้เติมคำ “รำเคียว” ที่ข้างท้าย และนำมาเผยแพร่เป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไป เพลงเต๋นกำแบบนี้เป็นเพลงร้องโต้ตอบสั้นๆ ของชายหญิง ทั้งชายและหญิงจะถือเคียวมือขวาและรวงข้าวมือซ้าย ร้องไปด้วยรำไปด้วยเป็นวงกลม และมีการแสดงท่าตามบทที่ร้อง ซึ่งมี ๑๐ – ๑๑ เพลง ได้แก่ เพลงมา เพลงไป เพลงเดิน เพลงรำ เพลงบิน เพลงร่อน เพลงแถ เพลงยัก เพลงย่อง และเพลงถอง^{๓๙}

ตัวอย่าง แถไปเถิดนางเอย เอ้ยแถเทิดแถ แม่นกกระสาปลากระแห
แถให้ซัดดินเอย เออ เจ้าเอย ดินเอย โนนนั้น สहर้ายแหน
แถให้ซัดดินเอย (ซ้า)

เพลงเต๋นกำนี้แสดงร่องรอยของลักษณะการสมโภชแม่โพสพของชุมชน นิยมร้องหลังจากเกี่ยวข้าวเสร็จแล้ว เป็นเพลงที่ร้องง่ายไม่จำเป็นต้องเป็นเพลงอาชีพ

ข. เพลงร้องในขณะทำงาน คือ เพลงพื้นบ้านที่ร้องเพื่อความเพลิดเพลินในยามลงแขกทำงาน เป็นการผ่อนคลายความเหน็ดเหนื่อย ขณะเดียวกับที่ทำงานไปด้วยความสุขซึ่งเป็นลักษณะการดำเนินชีวิตของชาวนาไทย เป็นความสุขอันเกิดจากชีวิตที่ไม่รีบเร่ง การทำงานจึงเป็น “การเล่น” ไปด้วยในตัว

^{๓๙} เรือเดียวกัน, หน้า ๗๕.

เพลงร้องในขณะทำงานแบ่งออกเป็น เพลงร้องยามลงแขกเกี่ยวข้าวและเพลงร้องยามลง
แขกนวดข้าว

เพลงร้องยามลงแขกเกี่ยวข้าว

เมื่อถึงเดือน ๑๒ ข้าวออกรวงเต็มท้องทุ่ง ชาวนาจะชักธงขึ้นในนาเป็นสัญญาณบอกให้รู้
ว่าจะมีการ “ลงแขกเกี่ยวข้าว” เพื่อนบ้านข้างเคียงเมื่อเห็นสัญญาณธงก็จะถือเคียวไปช่วยกันเกี่ยว
ข้าว ในระหว่างเกี่ยวข้าวเองจะมีการร้องเพลงโต้ตอบกัน ได้แก่

เพลงเกี่ยวข้าว เป็นเพลงสั้น ร้องโต้ตอบขณะเกี่ยวข้าวอยู่ในนา คนร้องจะร้องขณะที่
ทำงานไปด้วย โดยมีคนอื่น ๆ ร้องรับเป็นลูกคู่ พบที่จังหวัดอยุธยา สุพรรณบุรี ดังตัวอย่าง

เกี่ยวเถอะนะพ่อเกี่ยว

เกี่ยวเถอะนะพ่อเกี่ยว

อย่าทำชะงัดแลเหลียว

เดี๋ยวเคียวจะบาดมือเอ๋ย

(สำนวน นางเหน อินทร์สวาท ชาวอำเภอสองพี่น้อง จังหวัดสุพรรณบุรี)

เพลงร้อยซัง เป็นเพลงโต้ตอบของชาวนาอำเภอสองพี่น้อง จังหวัดสุพรรณบุรี ร้องตอน
เกี่ยวข้าวแบบเดียวกับเพลงเกี่ยวข้าวสั้น ร้องรำจังหวะเนิบนาบ ลูกคู่ร้องรับว่า “วู้ วู้”

ตัวอย่าง พระตะวันท่านก็มาปล่อยแขก สองมือก็แหวกป่าพง

หงส์เอ๋ย หงส์ทองเจ้าพาน้องมาส่ง ในท้องในดงนะทองเอ๋ย

(หญิง) เอ เอ เอ ตัวพี่รักน้องหวังว่าจะมาขอ

ทั้งแม่ทั้งพ่อเข้ายังว่าเล็ก

เล่นกะโหลกกะลาตามประสาเด็กเด็ก เอ๋ย พ่อร้อยเอ๋ย...ซัง

(ชาย) ...

เพลงจาก เป็นเพลงร้องโต้ตอบหลังเกี่ยวข้าวเสร็จ มีจังหวะรำ พบที่ อำเภอพนมทวน
จังหวัดกาญจนบุรี

ตัวอย่าง จากกันเอ๋ย แม่กินรี (รับ) ชดโช้

เรามาจับมือกันคนละข้าง เรมาร้องสั่ง กันคนละที่

ข้ามลัดใหญ่ในไพรศรี ต่างคนต่างมีกันเอ๋ย

(รับ) ข้าแม่เอ๋ย กันเอ๋ย ข้ามลัดใหญ่ไพรศรี

ต่างคนต่างมีกันเอ๋ย

เพลงร้องยามลงแขกนวดข้าว^{๔๐}

เมื่อเก็บเกี่ยวข้าวจากทุ่งนาแล้ว ชาวนาจะมัดข้าวเป็นฟ่อนๆ นำมาไว้ที่ลานนวดข้าวซึ่งก็คือลานดินไถลบ้าน หลังจากที่ดินมนต์พระภิกษุสงฆ์ทำบุญลานเพื่อความเป็นสิริมงคลแล้ว

ในตอนกลางคืนจะมีการ “นวดข้าว” เพื่อให้เมล็ดข้าวร่วงหลุดออกจากฟ่อนข้าว โดยใช้ไม้ตีรวงข้าว หรือใช้แรงงานควายหรือวัวเหยียบย่ำฟ่อนข้าว ในช่วงลงแขกนวดข้าวนี้ ชาวนาภาคกลางมีเพลงร้องโต้ตอบสั้นๆ อีกเช่นกัน

เพลงสงฟาง เป็นเพลงที่ร้องขณะคู้ฟางเพื่อให้เมล็ดข้าวที่ร่วงปนอยู่กับฟางหลุดร่วงออกมาและกลับฟางให้ควายหรือวัวเหยียบย่ำให้ทั่ว พบร้องกันที่จังหวัดราชบุรี กาญจนบุรี สุพรรณบุรี

(ชาย) สงเถิดหนาแม่สง แม่คู้ต่อคอร่หง ขอเชิญแม่สงฟางเอ

(รับ) เอ็งเอยฟางเอ แม่คู้ต่อคอร่หง ขอเชิญแม่สงฟางเอ

เพลงพานฟาง เป็นเพลงร้องขณะเชี่ยฟางที่ไม่มีเมล็ดข้าวติดอยู่แล้วออกนอกลานนำไปกองรวมกันตรง “ลอมฟาง” พบร้องกันที่ จังหวัดสุพรรณบุรี กาญจนบุรี ร้องแบบเดียวกันกับเพลงสงฟาง

(ชาย) พานเถิดหนาแม่พาน อ้วนม่อต้อเหมือนคอกหม้อตาล มาช่วยกันพานฟางเอ

(หญิง) พานเถิดหนาพ่อพาน มานั่งรอบขอบลาน มาช่วยกันพานฟางเอ

เพลงสงคอลำพวน เป็นเพลงร้องโต้ตอบของชาวนครปฐม ราชบุรี กาญจนบุรี ขณะนั่งล้อมวงอยู่รอบลานนวดข้าว เพื่อร่อนเศษฟาง หรือ “ลำพวน” ทิ้ง ให้เหลือแต่เมล็ดข้าว

ตัวอย่าง สงคอลำพวนเอ ลำพวนก็ลำไ

สมศักดิ์จ๊ะ สมศักดิ์จ๋า เอามาเร็วไว

ฉันจะสงคอลำพวนให้ ให้เอามาเร็วไวชะเถิดเอ

(รับ) ซ่อเจ้าเอ้ยดอกไม้ ยกโองเทให้มะวลเอ

เพลงเตะข้าว เป็นเพลงที่ร้องหลังจากเก็บเศษฟางที่ปะปนอยู่กับกองข้าวเปลือกออกจนหมด ชายหญิงจะยืนจับมือเป็นวงกลมที่ขอบลาน แล้วเดินเตะข้าวที่เรียราดให้มารวมกันที่กลางลาน ขณะที่เดินร้องเพลงไปด้วย พบที่บ้านสระกระเทียม อำเภอมือง นครปฐม แต่เพียงแห่งเดียว^{๔๑}

ตัวอย่าง คลอยเจ้าเอ้ย ทรามเขยนะพ่อพวงมาลัย (ฉ่านะฉ่า)

พอมมาถึงจะมาฝากรัก หญิงน้องนี่ยังหนักน้ำใจ (ฉ่านะฉ่า)

พอมมาถึงจะมาเอา พี่พูดจายังกะเจ้าเหมือนนาย

คลอยเอยทรามเขยเป็นใหญ่ นี้น้องยังรักไม่ได้เลยเอ

(ลูกคู่) เอาหะเอาเหวเอย คลอยทรามเขยเป็นใหญ่ จะมารักมาใครเลยเอ

^{๔๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๕- ๗๖.

^{๔๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๗.

เพลงชักกระดาน เป็นเพลงร้องขณะชักไม้กระดานโกยเมล็ดข้าวเข้าสู่กลางลานเพื่อตก
ชนข้าวเข้าถัง มีร้องแถบ ราชบุรี นครปฐม อ่างทอง สิงห์บุรี กาญจนบุรี และฉะเชิงเทรา

ตัวอย่าง เพลงชักกระดานของชาวบ้านแพ ราชบุรี

ข้าเจ้าช่างชักเอ๋ย ช่างน้อยห้อยหักหักบนยอดสะเดา (ข้า)

ฉันไม่ใช่คู่ครองของพ่อคนเสียเถา จะได้มาชวนกันรัก

(ลูกคู่) เอ้าหน่อละนอย หน่อละนอย น่ารัก รักให้เสมอกันเอ๋ย

เพลงโอก เป็นเพลงร้องโต้ตอบสั้นๆ ของชาวบ้านโพหัก ราชบุรี ร้องเล่นระหว่างหยุด
พักนวดข้าว

(ชาย) ฝากรักๆ ไว้ด้วย แม่ผมยาวเกล้าผมยาว ทองฟ้าน้อยไกล

นึกว่าเอ็นดูชักคน นึกว่าเลี้ยงคนจนไว้ใช้

เถอะนะแม่หน้าเป็นนวลเอ๋ย (รัก) ไยเอ๋ย...เอ๋อ...เอ๋อ...เอ๋ย

(หญิง) รับรักไม่ได้ดอกเอ๋ย พ่อขาวละลอก ทองบ้านน้อยไกล

ให้พี่แบกรักกลับ เถอะพ่อแหวนประดับวงใน

นะพ่อหน้าเป็นนวลเอ๋ย (รับ ไยเอ๋ย...เอ๋อ...เอ๋อ...เอ๋ย)

เพลงพื้นบ้านที่ร้องกันในฤดูเก็บเกี่ยวนี้ ถึงแม้จะมีหลายเพลงแตกต่างกันไปในแต่ละถิ่น
แต่ก็มักจะมีทำนองคล้ายกัน เพราะส่วนใหญ่จะเป็นเพลงที่ร้องง่าย ช้า มีการซ้ำวรรคเดิมบ่อยๆ ทุกคน
ที่ร่วมเล่นจะมีโอกาสร้องเป็นผู้รับและลูกคู่

เพลงพื้นบ้านไทยที่เกี่ยวกับการผลิต หรือเพลงของชาวนาไทยจะสะท้อนให้เห็นถึงวิถีชีวิต
ของสังคมแบบเกษตรกรรม ซึ่งต้องพึ่งพาอาศัยธรรมชาติ ที่มีทั้งความไม่แน่นอน และเที่ยงตรง จึงทำ
ให้ชาวนาต้องทำเพื่อเสริมสร้างความมั่นใจสร้างขวัญกำลังใจ เป็นเพลงง่ายๆ ที่ถ่ายทอดกันมาแต่
โบราณ สร้างความสนุกสนานให้ชุมชน สร้างความผ่อนคลายให้หายเหนื่อย พร้อมทั้งให้มีความสามัคคี
ในการทำงานร่วมกัน แต่ปัจจุบันเมื่อวิถีชีวิตของชาวนาไทยเปลี่ยนไป เพลงพื้นบ้าน เพลงพื้นเมือง
เหล่านี้ก็สูญสิ้นไปตามกฎอนิจจังของสังคม

ปริศนาคำทายเกี่ยวกับข้าว^{๔๒}

อะไรเอ๋ย เริ่มแรกเป็นเม็ด แล้วแตกเป็นกอ ต่อไปถูกแยก แยกออกอีกครั้ง ออกข้อ
สะพรั่ง เหลืองอร่ามทุ่งรวงทอง - ข้าวในนา หมายถึง ข้าวที่แตกกอในนา

อะไรเอ๋ย เป็นอาหารคาว ชื่อเป็นต่างด้าว ทำด้วยข้าวเจ้าอย่างเดียว - ขนมหุ้นหมายถึง
ชื่อเป็นจีนคือต่างด้าว

^{๔๒} เจื้อ สตะเวทิน, สุภาพิตไทย, (กรุงเทพมหานคร: สุทธิสารการพิมพ์, ๒๕๑๖), หน้า ๑๓-๑๔.

อะไรเอ่ย มะพร้าว ข้าวเหนียว ถั่ว คลุกให้ทั่ว ไปสุกในไม้ไผ่ - ข้าวหลาม หมายถึง นำส่วนผสมทั้งหมดใส่กระบอกลูกไม้ไผ่เผาจนสุก

อะไรเอ่ย วัวหลังตะแคง กินหญ้าทั้งแปลง อยู่กลางทุ่งนา - เคี้ยวเกี่ยวข้าว หมายถึง ลักษณะของเคียวเหมือนวัวหลังโกงๆ

อะไรเอ่ย ไร่แดงแดงไธดำ ไร่ดำร้องไห้ น้ำลายเป็นฟอง - การหุงข้าว (โดยใช้ฟืนกับหม้อดิน) หมายถึง ฟืนเป็นสีแดงทำให้หม้อข้าวเดือดเป็นฟอง

อะไรเอ่ย อ้วนตะลุกปุก มีกระดูกซี่เดียว - ลอมฟาง หมายถึง ลักษณะของลอมฟาง

อะไรเอ่ย มีปากไม่มีฟัน กินข้าวทุกวัน ได้มากกว่าคน - หม้อหุงข้าว หมายถึง ข้าวใส่หม้อข้าวมากกว่าให้คนกิน

อะไรเอ่ย หลังๆ กินหญ้าหมดทุ่ง - เคี้ยวเกี่ยวข้าว หมายถึง เคี้ยวเกี่ยวข้าวเปรียบเหมือนวัวกินหญ้า

อะไรเอ่ย หน้าแล้งอยู่ถ้า หน้าน้ำอยู่ทุ่ง - ข้าวเปลือก หมายถึง เกี่ยวข้าวแล้วเก็บในยุ้งฉาง พอฝนตกก็นำมาปลูก

อะไรเอ่ย สองหน้า มีแต่เงาเต็มตัว - ข้าวเกรียบงา หมายถึง สองด้านมีเงาไรจนทั่ว

อะไรเอ่ย วงกลมเหมือนพระจันทร์ กระแทกกระทั้นอยู่ใต้สะดือ - กระดังฝึกข้าว หมายถึง ลักษณะกลมของกระดัง เวลาใช้จะวางอยู่ระหว่างสะดือ

อะไรเอ่ย วงกลมเหมือนพระจันทร์ มีงาดั้งพัน แทะไม่เข้า - ข้าวเกรียบงา หมายถึง เมล็ดงาที่โรยบนข้าวเกรียบ

อะไรเอ่ย ไ้ไปเดินหน้า ไ้บ้าเดินหลัง - คนไถนา หมายถึง ควายเดินหน้า คนเดินหลังไถนา

อะไรเอ่ย ห้าคนส่ง อีกคนกระหย่ง สามสิบสองนวด - คนกินข้าวด้วยมือ หมายถึง มือมีห้านิ้วหยิบข้าว เอานิ้วโป้งดันข้าวเข้าปาก สามสิบสอง คือ ฟัน ช่วยกันเคี้ยวข้าว^{๔๓}

เนื่องจากสังคมไทยมีพื้นฐานอยู่ที่วัฒนธรรมข้าว จึงมีจำนวนข้อความต่างๆ ที่เกี่ยวกับข้าวมากมาย ในเวลาที่มีการเกี่ยวข้าว นวดข้าว ฯลฯ ที่มีการมาลงแขกช่วยกันที่เรียกว่า ลงแขก

^{๔๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔-๑๖.

เมื่อมารวมกัน สามัคคีร่วมกันทำงาน เพื่อลดความเหน็ดเหนื่อย เพิ่มความสนุกสนานเพลิดเพลิน จึงมีการคิดหาสำนวนมาทลายกัน ทำให้บรรเทาความเหน็ดเหนื่อยลงได้บ้าง จึงถือเป็นสำนวนทลายกัน เพื่อให้งานสำเร็จลุล่วงไปด้วยความเพลิดเพลิน

๒.๓.๘ กระบวนการผลิตและการบริโภคข้าวตามวัฒนธรรมข้าวในสังคมไทย

ในกระบวนการผลิตข้าวนั้น นักวิชาการมักแบ่งขั้นตอนการผลิตข้าวออกเป็นหลายขั้นตอน โดยเฉพาะในระบบเศรษฐกิจแบบดั้งเดิมนั้น ได้แบ่งขั้นตอนการผลิตข้าวออกเป็น ๒๗ ขั้นตอน คือ^{๔๔}

๑. การเตรียมเครื่องมือทำนา
๒. พิธีทำขวัญควาย
๓. พิธีทำขวัญนา
๔. พิธีทำบุญหน้าบ้านและหลังบ้าน
๕. การคัดเมล็ดพันธุ์ข้าว
๖. พิธีศาลเจ้านาหรือศาลพระภูมิหน้า
๗. การจัดการกับข้าวปลูก
๘. พิธีแรกนา
๙. การเตรียมคัณนาเพาะกล้า
๑๐. การเพาะกล้า
๑๑. พิธีปักตาแรก
๑๒. การปักดำ
๑๓. การบำรุงและดูแลรักษาต้นข้าว
๑๔. พิธีแห่นางแมว
๑๕. พิธีรับท้องข้าว
๑๖. การเก็บเกี่ยวและทำลานนวดข้าว
๑๗. พิธีลงแขกเกี่ยวข้าว
๑๘. พิธีรับขวัญข้าว
๑๙. การนวดข้าว
๒๐. การผัดข้าว
๒๑. พิธีทำบุญลาน

^{๔๔} ดร.อรอนงค์ นัยวิกุล, ข้าว: วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๕๖), หน้า ๙๓.

- ๒๒. พิธีทำขวัญย้งฉาง
- ๒๓. พิธีเปิดย้งฉาง
- ๒๔. การสืข้าวและตำข้าว
- ๒๕. พิธีลาซัง
- ๒๖. พิธีเอาเกลือไปหว่านนา
- ๒๗. พิธีเผาฟาง

ขั้นตอนแรก: การเตรียมเครื่องมือทำนา

การเตรียมตัวเพื่อปลูกข้าวในสมัยก่อนมักจะเริ่มต้นหลังสงกรานต์ ก่อนฝนเริ่มตกในเดือนพฤษภาคม หัวหน้าครอบครัวจะเตรียมเครื่องมือในการทำนา เช่น หางไถ แอก เชือก เคียว หากเครื่องมือใดชำรุดจะมีการซ่อมแซมปรับปรุงให้อยู่ในสภาพที่ใช้งานได้ และจะตรวจดูตรงคันนาที่ใช้ปลูกข้าวอาจปรับปรุงยกคันนาให้อยู่ในสภาพดี เพื่อกักเก็บน้ำฝนได้^{๔๕}

ขั้นตอนที่ ๒: พิธีทำขวัญควาย

ในการปลูกข้าวในสมัยก่อนจำเป็นต้องใช้แรงงานสัตว์ คือควายเป็นหลักในการทำนา ควายจึงเป็นเครื่องมือที่สำคัญมากของชาวนา เมื่อใกล้เวลาที่จะเริ่มทำนามีการเชิญหมอขวัญมาทำพิธีทำขวัญควายเพื่อเป็นสิริมงคล พิธีนี้คือการเตรียมควายให้พร้อม เป็นการดูแลควาย ในช่วงนี้รักษาสุขภาพของควายให้ดี ให้แข็งแรงไม่เจ็บป่วย การทำขวัญควายเป็นพิธีที่สำคัญเพราะทำให้ชาวนามีความมั่นใจ ไม่กังวลเกี่ยวกับเครื่องมือในการทำนาที่สำคัญที่สุด ดังนั้น ทุกครอบครัวจะทำพิธีทำขวัญควายเมื่อพร้อมที่จะทำนา

ขั้นตอนที่ ๓: พิธีทำขวัญนา

นอกจากควายจะเป็นสัตว์สำคัญในการทำนาของชาวนาแล้ว สิ่งสำคัญอีกอย่างคือที่นาที่ใช้ปลูกข้าว เพราะผลผลิตจะได้มากหรือน้อยขึ้นอยู่กับที่นาที่ใช้ปลูกข้าว ซึ่งผลผลิตที่ได้รับย่อมมีผลกระทบต่อชีวิตความเป็นอยู่ของชาวนามาก ดังนั้น เมื่อพร้อมที่จะทำนาหัวหน้าครอบครัวจะเชิญหมอขวัญมาทำพิธีทำขวัญนา ซึ่งจะมีผลทางจิตใจของชาวนาเช่นเดียวกับการทำพิธีทำขวัญควาย โดยทั่วไปพิธีทำขวัญควายกับทำขวัญนาจะทำไปพร้อมๆ กัน พิธีทำขวัญควายมักทำพิธีตรงคอกที่ให้ควายอยู่อาศัย และพิธีทำขวัญนาจะทำที่ผืนนาที่จะใช้เพาะปลูกคือท่ากลางทุ่งนาเลย

ขั้นตอนที่ ๔: พิธีทำบุญหน้าบ้านและหลังบ้าน

นอกจากควายที่ใช้ไถนาและที่นาที่ใช้ปลูกข้าวแล้ว ยังมีปัจจัยที่สำคัญในการผลิตข้าวอีกอย่างคือดินน้ำ ข้าวเป็นพืชที่ต้องการน้ำมาก และถึงแม้ในอดีตจะมีฝนตกต้องตามฤดูกาลก็ตาม แต่

^{๔๕} อ้างแล้ว.

เพื่อเป็นประกันทางใจว่าฝนต้องตกแน่ชาวบ้านจึงร่วมมือกันจัดพิธีทำบุญหน้าบ้านและหลังบ้านเพื่อเป็นสิริมงคล ซึ่งเป็นพิธีที่ถือว่าเป็นพิธีขอฝนให้ตกต้องตามฤดูกาล พิธีนี้มักจำทำราวเดือน ๖ โดยจะเลือกบ้านใดบ้านหนึ่งเป็นศูนย์รวมการทำบุญหน้าบ้าน ในตอนเช้าจะมีการนิมนต์พระมาถวายภัตตาหารเช้า ส่วนในตอนเย็นจะมีการสวดมนต์โดยนิมนต์พระมาทำพิธี ชาวบ้านจะช่วยกันขนทรายมาก่อเจดีย์ประดับด้วยไม้ดอกต่างๆ เมื่อสวดมนต์เย็นจบจะมีการรดน้ำมนต์ โดยเชื่อว่าเป็นการปิดเสนียดจัญไรและขับไล่สิ่งร้ายๆ ในรอบปีที่ผ่านมาทิ้งไป สำหรับการทำบุญหลังบ้านมีการนิมนต์พระมาทำพิธีที่ศาลาหลังบ้าน โดยเป็นการทำบุญเพื่อขอฝนให้ตกต้องตามฤดูกาล เมื่อพิธีนี้เสร็จแล้วชาวบ้านจะรู้สึกสบายใจมากที่ได้ควบคุมปัจจัยในการผลิตข้าวได้ในระดับหนึ่งแล้ว

ขั้นตอนที่ ๕ : การคัดเมล็ดพันธุ์ข้าว

หลังสงกรานต์ชาวนาจะเริ่มเตรียมตัวปลูกข้าว พอหลังเดือน ๕ เดือน ๖ มีฝนตกลงมาบ้างก่อนจะฝนต้องเตรียมจัดการกับเมล็ดพันธุ์ข้าวที่จะใช้เป็นข้าวปลูก ซึ่งก็คือข้าวเปลือกที่ได้คัดไว้ทำพันธุ์เมื่อเก็บเกี่ยวเสร็จในปีก่อน โดยแยกเป็นพันธุ์ข้าวเบา ข้าวกลาง และข้าวหนัก หรือบางทีก็เป็นพันธุ์พื้นเมืองทั้งหมดและส่วนใหญ่เป็นข้าวเจ้า แต่มีการปลูกข้าวเหนียวไว้ตามท้องไร่บ้างเพื่อไว้ทำขนมในงานเทศกาลทำบุญต่างๆ

ขั้นตอนที่ ๖: พิธียกศาลเจ้านาหรือศาลพระภูมินา

การปลูกข้าวในสมัยก่อนต้องพึ่งพาธรรมชาติอย่างมาก จึงเป็นเรื่องที่มีความไม่แน่นอน ต่อมาจึงมีการทำพิธีทำบุญต่างๆ เพื่อให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ช่วยบันดาลให้ข้าวที่ปลูกอุดมสมบูรณ์ ปราศจากโรคต่างๆ ดังนั้น เมื่อชาวนาพร้อมจะลงมือทำนาจะเริ่มด้วยการทำพิธีเรียกศาลเจ้านาหรือศาลพระภูมินา ซึ่งชาวบ้านเชื่อว่าเป็นผีเจ้าของที่นาหรือเป็นเจ้าที่เจ้าทาง พิธีนี้อาจทำตอนก่อนตกกล้าหรือตอนปักตาแรกก็ได้สร้างศาลเจ้านาคือการยก (ปลูก) ศาลให้เจ้านาอยู่โดยทำแบบศาลพระภูมิคือมีเสาต้นเดียว ใช้สังกะสีตีเป็นหลังคาทำเป็นศาล มีผ้าคลุมห้อยศาล สถานที่ตั้งศาลเจ้านาควรเป็นที่สูง น้ำท่วมไม่ถึง ส่วนมากชาวนาจะเลือกตรงรังปลวกนาเพราะเป็นที่สูงกว่าที่อื่นๆ ผู้ทำพิธีมักเป็นหัวหน้าครอบครัวคือผู้ชาย หรืออาจหาคนที่เกิดปีมะโรงหรือมะเส็งไปแรกนา เพราะเชื่อว่าต้นข้าวจะงอกงามดี เมื่อยกศาลเจ้านาไปตั้งบนจอมปลวกแล้วจะมีเครื่องบูชาคือข้าวบายศรีปากหม้อ ขนมต้ม ขนมประเทียมขาวประเทียมแดง กล้วยไข่ จากนั้นจะเป็นคำกล่าวต่างๆ ในเชิงขอร้องวิงวอนต่างๆ เช่น “ฝากเจ้าที่พระภูมินา ทำบุญให้ทาน เลี้ยงอาตมาและครอบครัว ช่วยกันมดกันเพลี้ย กันปูกันหนอน ขอให้แม่โพสพงอกงาม...” หัวหน้าครอบครัวมักจะมีญาติเคียงกันส่วนมากจะเป็นการขอให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ ต้นข้าวงอกงามดี ได้ผลผลิตดี และส่วนใหญ่พิธีนี้แทบทุกครอบครัวมักจะทำกัน^{๔๖}

^{๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๕.

ขั้นตอนที่ ๗: การจัดการกับข้าวปลูก

เมื่อตั้งศาลเจ้านาเสร็จแล้ว ขั้นตอนต่อไปคือการจัดการกับข้าวปลูกใหม่โดยแช่ข้าวปลูกไว้ ๑ คืน พอรุ่งเช้าก็หยิบเอาข้าวที่แช่ไว้ ๑ คืน มาใส่ เอาภาชนะลักษณะคล้ายกระเช้าเอาใบไม้รองก่อน เอาข้าวแช่ ๑ คืน ใส่ลงไปเพื่อให้ข้าวงอก ไม่ให้ระอุซึ่งจะทำให้ปลูกข้าวไม่ขึ้น และต้องรดน้ำเข้าเย็น หึ่งไว้ ๒ คืน จึงจะนำไปหว่านได้ เรียกว่า ตันกล้า

ขั้นตอนที่ ๘: พิธีแรกนา

ในขณะที่รอข้าวปลูกให้ได้ที่ ชาวนาหัวหน้าครอบครัวจะทำพิธีหนึ่ง เรียกว่า พิธีแรกนา เชื่อว่าเป็นพิธีเช่นไหว้แม่โพสพ ชาวนาจะเตรียมของถวายแม่โพสพ เช่น ไข่ต้ม ดอกไม้ ธูปเทียน ชาวนาถือว่าเป็นการขออนุญาตและขอความเป็นสิริมงคล ขอให้ทำนาให้ได้ผลผลิตดี ส่วนใหญ่ชาวนามักจะเลือกวันศุกร์เป็นวันทำพิธีแรกนา เพราะถือเป็นวันดีฤกษ์ดี แต่ก็มีบางครอบครัวถือเอาวันจันทร์เป็นวันทำพิธี ซึ่งก็ถือเป็นวันดีเหมือนกัน แต่ในการทำพิธีต้องทำในช่วงเช้าที่โม่งก็ได้ พิธีแรกนาจะทำก่อนตกกล้า ชาวบ้านจะไถโดยไถเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเวียนซ้าย ๓ รอบ พอเป็นพิธีแล้วเลิก การไถจะใช้ควายตัวผู้หรือตัวเมียก็ได้ ส่วนแปลงนาที่ใช้ปลูกข้าวมักใช้ขนาดประมาณ ๓ งาน หรือ ๑ ไร่ ถือเป็นนาขนาดมาตรฐาน

ขั้นตอนที่ ๙: การเตรียมคันนาเพาะกล้า^{๔๗}

เมื่อทำพิธีแรกนาเสร็จแล้ว วันรุ่งขึ้นชาวนาจะเริ่มจัดการกับคันนาที่ตกกล้า ปกติช่วงนั้นฝนจะตกน้ำก็จะมีพอประมาณ ผู้ที่ไถนาคือหัวหน้าครอบครัวเพราะถือว่าเป็นหน้าที่ของฝ่ายชายเพราะเป็นงานหนัก การไถนาเพื่อตกกล้าจะไถตรงไปเรื่อยๆ ตามความยาวของคันนา เรียกว่า ไถคันนา ๑ ไร่ จะใช้เวลา ๑ วัน ใช้ควายตัวเดียว การไถคันนาเพื่อพลิกหน้าดินให้อุดมสมบูรณ์และทำให้รากของต้นหญ้าขึ้นมาผิวดิน แล้วจะแห้งและตายไปกลายเป็นปุ๋ยอย่างดี ช่วงนี้ชาวนาจะปล่อยน้ำเข้ามาข้างไว้ระยะหนึ่งและจะเริ่มไถครั้งที่ ๒ โดยไถไปทางขวาง เรียกว่า ไถแปร ทำให้ดินก้อนใหญ่แตกเป็นก้อนเล็กๆ เมื่อไถแปรเสร็จก็จะคราดอีก ๑ วัน ซึ่งเป็นการทำให้ดินละเอียด ถ้าใช้ควายตัวเดียว เรียกว่า คราดเดียว ถ้าใช้ควาย ๒ ตัว เรียกว่า คราดคู่ ขั้นตอนต่อไปคือการเพาะกล้า พอถึงเดือน ๖ ฝนตกก็เริ่มตกกล้าได้

ขั้นตอนที่ ๑๐: การเพาะกล้า

เมื่อฝนตกลงมาน้ำจะล้นร่อง เรียกว่า ชักร่อง จากนั้นเอาข้าวที่แช่ไว้และงอกดีแล้วไปหว่านโปรยลงไปบนนา จากนั้นประมาณ ๑๐ วัน ต้นข้าวจะแทงหน่อขึ้นมา คอยดูน้ำอย่าให้น้อยหรือน้ำท่วมข้าวมากไป อีก ๑ เดือน จึงถอนมาปักดำได้ โดยต้องทำพิธีปักตาแรกเป็นขั้นตอนต่อมาของการทำนาแบบดั้งเดิม

^{๔๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๖.

ขั้นตอนที่ ๑๑: พิธีปักตาแรก

การปักตาแรก หมายถึง การนำต้นกล้า ๗ หรือ ๙ กอ ไปปักดำเป็นครั้งแรกในนาที่เตรียมไว้เพื่อปลูกข้าว จุดประสงค์ของพิธีนี้เพื่อบูชาเทวดาเทพที่เกี่ยวข้องกับการทำนา คือ แม่โพสพ ผีไร่ผืนนา เพื่อขอให้ช่วยดูแลรักษาต้นข้าวให้เจริญงอกงามปราศจากศัตรูพืช สัตว์ และเป็นการขอให้ได้ผลผลิตมากๆ พิธีนี้ก่อนทำต้องมีการหาฤกษ์ยามวันดีก่อน ส่วนมากจะทำในวันศุกร์ เดือน ๖ มักทำกันในวันคู่ พิธีดังกล่าวเหมือนเป็นการบอกกล่าวกับแม่โพสพ ผีไร่ผืนนา (เจ้านา) ให้รับรู้ว่ต่อไปนี้ชาวนาจะเริ่มลงมือทำนากันแล้ว ขอให้แม่โพสพ ผีไร่ผืนนา อำนาจพรและคุ้มครองให้การทำนาปีนี้เป็นไปด้วยความเรียบร้อยทุกประการ และจะเริ่มทำพิธีกรรมปักตาแรกต่อไป โดยเริ่มจากก่อนจะทำพิธีปักตาแรกหนึ่งวันชาวนาจะเผาไม้ไผ่สานเป็นรูป ๘ เหลี่ยม ขนาดรัศมีประมาณ ๑ ฟุต จำนวน ๑ อัน ซึ่งชาวบ้าน เรียกว่า “ตาแรก” พร้อมกับสานไม้ไผ่เป็นชะลอมใส่เครื่องเช่น ๑ อัน ทำรั้ววงกระดาดสี่อะไรก็ได้ จำนวน ๓ อัน พอถึงเช้าวันศุกร์ที่จะทำพิธีชาวบ้านจะไหว้ศาลเจ้านาหรือเจ้าที่เจ้าทางก่อน นำเครื่องบูชาเป็นอาหารคาวหวาน คือ เหล้า เนื้อหมู ขนมประทิ้มไข่เต่า ผ้าขาว ผ้าแดง ห้อยหน้าศาลนำไปยังทุ่งนา เมื่อถึงศาลเจ้านาจะใช้ไม้ไผ่ลำขนาดนิ้วหัวแม่มือ ยาวประมาณ ๒ เมตร เสียบชะลอมและตาแรก (ไม้ไผ่สานรูป ๘ เหลี่ยม) เข้าด้วยกันแล้วนำไปปักลงดินหันหน้ารับดวงอาทิตย์ขึ้น นำธูปปักติดกับตาแรกตรงกลาง ๑ อัน อีก ๒ อัน มัดเฉียงแนบข้าง นำเครื่องเช่นมาใส่ชะลอม เสร็จแล้วถอนกล้า ๑ กำมือ มาถือไว้แล้วนั่งยองๆ จุดธูป หยิบดินบริเวณตาแรกนั้นเป็นรูปกลมๆ ยกขึ้นแล้วกล่าวในสิ่งที่ดีงามเป็นมงคล เป็นทำนองว่า “วันนี้เป็นวันดีคืนดี เอาข้าวมาเลี้ยง ขอให้ดูแลข้าวให้ดี อย่าให้อะไรมาแล้ว ขอให้ช่วยคุ้มครองการทำนาในปีนี้เป็นไปด้วยความเรียบร้อยทุกประการ ชาวนาบางคนอาจกล่าวว่า “นะโม ๓ จบ ... สัพพะ โทหนานัง มหาลาภัง สุขังโหตุ” กล่าว ๓ จบ แล้วกราบตาแรก ๓ ครั้ง จุดธูปเชิญเจ้านาเจ้าที่มารับเครื่องสังเวยที่เตรียมไว้มีหมากพลู ๑ คำ ยาสูบ ๑ มวน ไข่ต้ม ๑ ใบ ธูป ๓ ดอก และข้าวปากหม้อเพื่อบูชาแม่โพสพ พร้อมทั้งพูดกับแม่โพสพว่า “ขอทำบุญ ขอให้ทาน ขอกิน ขอซื้อขายจ่ายแจกไป” หลังจากพิธีปักตาแรกเสร็จแล้วชาวนาจะถอนกล้าหรือดำวันไหนก็ได้โดยไม่ต้องทำพิธีอะไรอีก

ขั้นตอนที่ ๑๒: การปักดำ

การปักดำนั้นชาวนาจะปักกล้าเป็นแถวเป็นแนวไม่ปะปนกัน โดยมักมีการแยกทั้งข้าวเจ้า ข้าวเหนียว และข้าวเบา เมื่อเสร็จแล้วจะบอกกล่าวแม่โพสพว่า ไร่ท่วมไร่เขียวเดี๋ยวฝนจะท่วม ซึ่งมาจากคำเต็มว่า “ไร่ท่วมไร่เขียวมะเฒ่นะ เดี่ยวฝนมีเคียวจะมาท่วม” เมื่อชาวนาเกี่ยวข้าวเสร็จและนวดแล้ว จะเอาไปเก็บไว้ในยุ้งข้าวต่อไป

ขั้นตอนที่ ๑๓ : การบำรุงและดูแลรักษาต้นข้าว

เมื่อปักดำเสร็จจะเป็นช่วงรอการเก็บเกี่ยว ซึ่งช่วงแรกต้องมีการบำรุงรักษาต้นกล้าและคอยกำจัดศัตรูข้าว ในส่วนของการบำรุงชาวนาจะใช้มูลควายเป็นปุ๋ย คือ “ปุ๋ยคอก” หรือบางที่ใช้ปุ๋ย

ธรรมชาติ คือ ใบไม้ ฟางข้าว ต้นหญ้า หรือวัชพืชในแปลงนาต่างๆ นำมาใส่ในดิน รดน้ำ พลิกกลับไปมาจนกระทั่งได้ที่ก็นำมาใช้ใส่บำรุงต้นข้าว คือ “ปุ๋ยหมัก” ระยะนี้ศัตรูของต้นข้าวจะเริ่มระบาดมีทั้งพืชและสัตว์ พืช ได้แก่ วัชพืช ประเภทต้นหญ้าต่างๆ ซึ่งกำจัดได้โดยการถอนทิ้ง สัตว์ ได้แก่ พวกแมลง หนอนชนิดต่างๆ และพวก “หนูนา” ซึ่งพบมากชวนามักกำจัดโดยการก่อไฟให้ควันไล่สัตว์เหล่านี้ ส่วนพวกหนูนาก็มักจะจับมาบริโภค ในการปลูกข้าวของชวนาในสมัยก่อนมักจะประสบปัญหาต่างๆ มากมาย ไม่ว่าจะเป็นน้ำท่วม ไม่มีน้ำในนา หนู ปูนา ฯลฯ มากมาย และยังมีโรคต่างๆ อีกมากมาย แต่ความรุนแรงก็ยังไม่เท่าการไม่มีน้ำในการทำนาเพราะน้ำเป็นสิ่งจำเป็น จึงเกิดประเพณีขอฝนกันต่อมา

ขั้นตอนที่ ๑๔: การแห่นางแมว

ปัญหาที่สำคัญที่สุดของการทำนา คือ การมีน้ำไม่พอ เมื่อปักดำใหม่ๆ ต้นกล้ายังไม่แข็งแรง ถ้าน้ำไม่พอต้นกล้าจะตาย ในที่สุดเกิดประเพณีขอฝนเรียกว่า “แห่นางแมว” ขึ้นมา เป็นประเพณีขอฝนของคนภาคกลาง เป็นประเพณีของชุมชน คนส่วนมากมักเข้าร่วมและเมื่อทำพิธีนี้ไปแล้ว ทุกคนก็จะสบายใจเพราะมีความหวังว่า ฝนจะตกในไม่ช้า ต้นกล้าจะไม่เสียหาย ผลดีอีกอย่างของพิธีนี้ คือ ความสามัคคีกัน เป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน เข้าร่วมกันเพื่อแก้ปัญหาของส่วนรวม^{๔๘}

ขั้นตอนที่ ๑๕: พิธีรับท้องข้าว

เมื่อชาวบ้านบำรุงดูแลรักษาต้นข้าวเป็นอย่างดีข้าวก็จะเติบโตขึ้น จนกระทั่งช่วงเดือน ๑๑ ไทย หรือเดือนตุลาคม ชาวนาจะเริ่มเก็บเกี่ยวข้าวเบา ส่วนข้าวหนักก็จะเริ่มออกปลี ลำต้นปองกลางชาวบ้านเรียกกันว่าช่วง “ข้าวอัมท้อง” หรือช่วง “ข้าวกลัดหางปลาหู” ชาวนาจะจัด “พิธีรับท้องข้าว” บางทีก็เรียกว่า “พิธีรับขวัญแม่โพสพ” เป็นการนำเครื่องเซ่นไปถวายแม่โพสพ ซึ่งชาวนาเชื่อว่ากำลังตั้งครรภ์ในขณะข้าวตั้งท้อง หรือบางทีก็เรียกว่า รับขวัญข้าวเมื่อข้าวตั้งท้อง ส่วนใหญ่จะจัดในเดือน ๑๐ หรือช่วงสารทไทย เดือน ๑๐ หลังเทศกาลออกพรรษา และจะเลือกเฉพาะวันศุกร์เป็นวันทำขวัญข้าวและทำในช่วงเช้า โดยชาวนาจะไปทำบุญตักบาตรเอากระยาสารทไปถวายพระ จากนั้นจะจัดเครื่องบูชาทำขวัญ มีขนมต้ม กล้วยน้ำว่า ๑ ลูก อ้อยควั่น ๑ กระทง กระยาสารท ๑ อัน ส้ม ๑ ลูก รวมทั้งหมาก พลุ รูป เทียน ธง เอาเครื่องบูชาทั้งหมดใส่ชะลอม พร้อมทั้งแบ่งหอม น้ำมันหอม หวี ๑ เล่ม กรรไกร กระจก ใส่ลงในชะลอมด้วย และนำไปทำพิธีบริเวณที่เคยทำพิธีแรกนามาก่อน เริ่มจากจุดธูปกล่าวอัญเชิญแม่โพสพมารับเครื่องเซ่น เมื่อบูชาเสร็จเอาชะลอมสิ่งของสังเวศผูกไว้กับคันธงเล็กๆ แล้วเอาแบ่งหอม หวี กระจก ประพรมในข้าว ต้นข้าว พอเป็นพิธี ปลูกแบ่งหอมที่ใบข้าว ๓ - ๔ ใบ ใช้หวีหวีเป็นพิธีที่ใบข้าวเป็นการแต่งตัวให้แม่โพสพแล้วกล่าวรับขวัญ พร้อมทั้งขอพรเป็นทำนองว่า “เวลานี้ข้าวหรือแม่โพสพเริ่มตั้งครรภ์แพ้ท้อง จึงนำเครื่องกระยาบวชมาถวายและแต่งตัวให้ ของจง

^{๔๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๗-๙๘.

เจริญสมบูรณ์เติบโตงอกงาม อย่ามีภัยอันตรายใดๆ มากล้ากรายรบกวน ขอให้แม่โพสพอำนวยผลผลิตข้าวในปีนี้ให้มากๆ” บางครั้งชาวนาบางคนจะกล่าวรับขวัญว่า “แม่โพสพแพ่ท้องแพ่ไส้ มากินของหวาน ของเปรี้ยว ผลไม้ ขอให้เงินทองไหลมาเทมา ขอให้อยู่เย็นเป็นสุข” เป็นอันเสร็จพิธี มีชาวนาในบางที่ทำพิธีรับท้องข้าวต่างออกไป เช่น หลังเทศกาลออกพรรษา ชาวบ้านจะนำของไปทำบุญถวายพระ จากนั้นจะนำเครื่องบูชา เช่น กล้วย อ้อย ขนมหวาน ข้าวสาร พริก หอม กระเทียม รวมทั้งดอกไม้ ธูปเทียน หมากพลู ฟ้าไหม ใส่ในชะลอมไปทำพิธีที่บริเวณป่าตาแรก เมื่อมาถึงทุ่งนาจะทำศาลเล็กๆ ด้วยไม้ไผ่ ๔ เสา เอาเครื่องบูชาทั้งหมดวางในศาลเล็กๆ นั้น เป็นการบูชาแม่โพสพ แล้วกล่าวเชิญให้มารับเครื่องสักการะ ขอให้ช่วยคุ้มครองให้การทำนาในปีนั้นเจริญงอกงาม นำหวี กระจก แป้ง น้ำ ประพรมต้นข้าว (ถือเป็นการแต่งตัว) และจะมีผลไม้รสเปรี้ยว ของตอง ใส่กระทงเล็กๆ ให้สำหรับข้าวที่กำลังตั้งท้องถือเป็นการเอาใจต้นข้าวให้ต้นรวงได้ข้าวมากๆ พิธีรับท้องข้าวนี้นอกจากเป็นการสังเวยและบูชาเจ้าแม่โพสพแล้ว ยังเป็นการสักการะและขอพรเทพและวิญญาณ หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวบ้านเห็นว่ามีผลสำคัญต่อการเจริญเติบโตของต้นข้าว คือ แม่พระธรณี เจ้าที่เจ้าทาง และเจ้านาด้วยในเวลาเดียวกัน^{๔๙}

ขั้นตอนที่ ๑๖: การเก็บเกี่ยวและทำลานนวดข้าว

การเก็บเกี่ยวในขณะที่ต้นข้าวกำลังเจริญเติบโต ชาวนาจะดูแลเป็นพิเศษ ต่อมาเมื่อข้าวออกรวงแก่เป็นสีเหลืองอร่าม ชาวนาก็ต้องคอยระวังนกต่างๆ ลงมากินข้าวมากมาย จนต้องหาวิธีไล่นกต่างๆ เช่น ทำหุ่นไล่กา หรืออีกวิธีจากภูมิปัญญาชาวบ้าน เรียกว่า “การสับตัง” คือ การสับเอาหางต้นข่อยมาทำตัง คือ ยางต้นข่อยจะเหนียว เอาข้าวสุกมาปั้นแล้วชุบยางต้นข่อยเอาไปปะปนกับไม้แล้วไปปักกลางทุ่งนา เวลานกมากินข้าวบนกิ่งไม้มันจะติดดินไม่หลุด ชาวนาก็จะจับได้ หรืออาจปล่อยให้มันตายไปเอง ยังมีภูมิปัญญาชาวบ้านป้องกันเพลี้ย คือ เมื่อเพลี้ยลงมากินข้าวจะเอาใบมะเกลือไปปักไว้ เพลี้ยจะไม่มาเกาะเลย เมื่อถึงเวลาข้าวออกรวงสุกเต็มที่ถึงเวลาเก็บเกี่ยวได้ในที่สุด การเก็บเกี่ยวจะมีการลงแขกกันแรงกัน จัดได้ว่าเป็นพิธีกรรมในการทำนาพิธีหนึ่ง แต่ก่อนที่จะเกี่ยวข้าวชาวนาต้องเตรียมทำลานนวดข้าวก่อน

การทำลานนวดข้าว

ในช่วงก่อนที่จะเกี่ยวข้าวหรือกำลังเกี่ยวอยู่มักอยู่ในราวเดือนอ้ายหรือเดือนยี่ คนที่ไม่ได้ไปลงแขกเกี่ยวข้าว ซึ่งส่วนมากก็คือพวกคนแก่ที่อยู่เฝ้าบ้านมักจะเป็นผู้เตรียมทำลานนวดข้าว อาจใช้ที่นาหรือที่ว่างใกล้ข้างทำเป็นลานนวดข้าว ซึ่งการนวดข้าวก็คือการทำให้เมล็ดข้าวหลุดจากฟางในการทำลานนวดข้าวต้องปรับดินให้เรียบ ใช้มูลวัวมูลควายสดๆ ละลายน้ำปนกับเปลือกไม้ละลายทาบนลานให้ทั่วจนมิดหน้าดินมิดขีด ทำให้หนาๆ ยิ่งดีเพราะช่วงนี้ฝนจะตกน้ำจะได้ไม่ซึมลงไปในดิน จะ

^{๔๙}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๙.

ซึ่งอยู่บนลานแล้วระเหยไปเอง ฝนที่ตกลงมาช่วงนี้ เรียกว่า “ฝนชะลาน” ส่วนการที่ใช้มูลวัวมูลควาย ทาลงบนลานก็เพื่อป้องกันเวลานวดข้าวจะได้ไม่ปนกับดินและทรายที่อยู่ในพื้นดิน

ขั้นตอนที่ ๑๗: พิธีลงแขกเกี่ยวข้าว

พิธีลงแขกเกี่ยวข้าวจะเป็นพิธีการที่ให้ความช่วยเหลือกันในหมู่บ้านเป็นการร่วมมือร่วมใจกัน กินแรงกัน โดยไม่คิดค่าจ้างค่าแรงกัน บางทีเจ้าของที่นาก็จะทำสำหรับอาหารไว้รับรองผู้มีน้ำใจ และเมื่อถึงแปลงของผู้ที่มาลงแขกช่วยงานวันถึงเวลาเกี่ยวข้าวก็จะผลัดกันไปช่วยลงแขกเกี่ยวข้าวให้กัน

เมื่อถึงวันดลงแขกส่วนใหญ่ก็มักจะมากันประมาณ ๒๐ – ๕๐ คน ตามจำนวนญาติที่จะหาได้ ช่วงกลางวันก็จะก้มหน้าก้มตาทำงานกันไป หมู่สาวก็มักจะร้องเพลงยั่วเย้าเกี่ยวพาราสีกัน เจ้าบ้านก็จัดอาหารเลี้ยงทั้งกลางวันและเย็น พอเลิกเกี่ยวข้าวในแต่ละวันจะมีการเล่นเพลงเกี่ยวข้าวกัน ชาวบ้านเรียกว่า “ยับเย็น” ซึ่งก็เหมือนกับเต็นท์กำรำเคียว หลังจากช่วยกันลงแขกเกี่ยวข้าวซึ่งใช้ “เคียว” จนหมดแปลงแล้ว ก็จะนำข้าวมามัดเป็นพ่อนๆ โดยใช้เส้นตอกมัด ถ้าไม่มีก็จะใช้ซังข้าวฟืนเป็นเกลียวมัดเป็นเชือกเรียกว่า “เช็นด” เมื่อมัดเป็นพ่อนแล้วก็จะนำไปที่ลานนวดที่เตรียมไว้แล้ว ช่วงนี้ชาวบ้านจะทำพิธีรับขวัญข้าวขึ้นสู่ลานนวด^{๕๐}

ขั้นตอนที่ ๑๘: พิธีรับขวัญข้าว

“พิธีรับขวัญข้าว” เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “พิธีเชิญขวัญข้าว” “พิธีเชิญขวัญแม่โพสพ” หรือ พิธี “ทำขวัญลาน” จะใช้ผู้หญิงเป็นผู้ทำพิธีเพราะมีตำนานว่าเมื่อก่อนใช้ผู้ชายเป็นผู้ทำพิธี เมื่อเห็นแม่โพสพเป็นหญิงสาวสวยก็จะเข้าปลุกปล้ำ ทำให้แม่โพสพตกใจกลัวเลยหายไปเลย พิธีนี้มีวัตถุประสงค์จะเชิญแม่โพสพเข้ามาลานบ้านหลังจากตากแดดตากฝนมาหลายเดือน มักจะทำในวันศุกร์ช่วงเวลายเย็นๆ ใช้ผู้หญิงทำพิธีคนเดียวเตรียมเครื่องกระยาบวช มีขนมต้มแดง ๑ กระทง ต้มข้าว ๑ กระทง ขนมหูช้าง ซึ่งทำจากแป้งข้าวเหนียวปั้นเป็นรูปสามเหลี่ยม ต้มให้สุก นำไปคลุกเกลือและมะพร้าว ๑ กระทง กล้วยน้ำว้า ๑ หวี ไข่ต้มผ่าซีก ๑ ฟอง ขนมประกิมี ถั่วงา ขนมจันอับ (ถั่วตัด) ข้าวปากหม้อ ๑ ปั้น หรือใส่กรวยใบตองก็ได้ เครื่องนุ่งห่มใหม่ คือ ผ้าถุงผ้าหมี่ใหม่จะทำด้วยด้ายหรือไหมก็ได้ อย่างละ ๑ ผืน บายศรีปชาชมรวมทั้งน้ำมันใส่ผม กระจก แป้ง หวี ดอกไม้และน้ำเปล่า ผู้ทำพิธีจะนำเครื่องกระยาบวชทั้งหมดใส่กระบุงหามไปที่ทุ่งนา พอไปถึงจะคลี่ผ้าถุงผ้าถุงลงที่พื้นดิน แล้วนำเครื่องสังเวยกออกเช่น นำซังข้าวมาผูกเป็นหุ่นคนเล็กๆ รูปหนึ่งถือไว้แล้วกล่าวคำเชิญแม่โพสพว่า “ได้ออกมากร้าแดดกร้าฝนอยู่กลางนาเป็นเวลานานแล้ว เชิญกลับไปอยู่ในที่ร่มเย็นในลานบ้านเสียที” บางคนก็จะพูดว่า “ขอเชิญแม่เข้ายังเข้าบ้านอยู่ที่นี่จะถูกไฟไหม้ได้” จากนั้นผู้ทำพิธีจะหันหลังกลับบ้าน แล้วนำหุ่นที่ปั้นกลับมาลานนวดข้าวด้วย แต่จะทิ้งเครื่องสังเวยกไว้ที่นาหลังบูชาแม่โพสพแล้ว และ

^{๕๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๐.

ทั้งข้าวที่เกี่ยวแล้วไว้จำนวนหนึ่งเพื่อให้ทานแก่นกกาเป็นการทำบุญ ขณะชานาผู้ทำพิธีหาคกลับบ้านจะไม่พูดกับใครไม่ยิ้มกับใครเพราะกลัวว่าแม่โพสพจะตกใจแล้วหนีไป พอมาถึงบ้านให้เด็กๆ วีนมารับ แล้วร้องว่า “แม่มาแล้วๆ” เป็นการต้อนรับแม่โพสพ จะปูเสื่อ ตักน้ำ เอาแป้ง กระจก หวีออกมา เอาธงปักบนลอมข้าว นำรูปหุ่นปักลงที่ผ้า เอากล้วย ขนม และเครื่องสังเวยอีกชุดหนึ่งนำไปสังเวยที่นาทำพิธีทำพิธีเช่นและกล่าวคำบอกเล่าต่างๆ ตามที่คิดว่าเป็นมงคลแก่การทำมาหากิน เช่น “มารับแม่โพสพไปบ้าน มาเลี้ยงลูกเลี้ยงเต้า” เป็นต้น เป็นอันเสร็จพิธี ชาวบ้านก็จะลงมือมัดข้าวต่อไป

ขั้นตอนที่ ๑๙: การนวดข้าว

เมื่อลำเลียงเข้ามาที่ลานนวดก็จะเริ่มทำพิธี โดยมีวิธีการทำหลายวิธี เช่น

วิธีที่ ๑

ใช้ไม้ยาวประมาณ ๒ ศอก ๒ ท่อน ผูกเชือกที่หัวไม้ให้ติดกัน สายเชือกยาวพอเป็นห่วง คล้องรัดตัวตวัดฟ่อนข้าวได้รอบหนึ่ง จับรวบหางไม้ ยกฟ่อนข้าวขึ้นฟาดลงยังพื้นลาน หรือบนเสื่อ ข้าวก็จะร่วงหล่นจากฟางข้าว ไม้นี้เรียกว่า “ไม้คานนวดข้าว” วิธีใช้กับจำนวนข้าวน้อย^{๕๑}

วิธีที่ ๒

วิธีนี้จะใช้วัวควายเหยียบข้าวมันเอง ซึ่งมีวิธีการ ๒ วิธี คือ

๒.๑ วัดลอมฟ่อนข้าวที่ผูกไว้ที่ลานนวดก่อน การลอมคือการเรียงฟ่อนข้าวเป็นตั่งๆ เริ่มจากแต่แรก เรียกว่า “ตั่งดินข้าว” วางแนวยาวไป ๔๐ – ๕๐ ฟ่อน การตั่งดินจะตั่งเป็นตั่งๆ ละ ๑ – ๕ ตับ ปักไม้หลักผูกธงไว้ที่ยอดลอมข้าวจนได้ประมาณ ๑๐๐ – ๒๐๐ ฟ่อน จะเรียกว่า “๑ เกียด” หลังจากนั้นนำควายขึ้นเหยียบย่ำบนเกียดนั้น โดยจะผูกไว้กับหลักตรงกลาง ช่วงแรกๆ ต้องระวังในเรื่องการตกใจของควาย ต้องมีการรองฉี่และมูลควายไปพร้อมๆ กัน จะมีการเกียดโดยเอาคราดคอยส่งฟางให้ข้าวเปลือกแยกลงมาข้างล่าง ฟางข้าวจะอยู่ด้านบน

๒.๒ จะเริ่มจากการปักเสาสูงเสมอหัวลงกลางลานเสาหนึ่ง เรียกว่า “เสาเกียด” หรือ “เสาเกียด” ปลายเสามักผูกกิ่งหนามไว้ บางทีก็คล้องพวงมาลัยไว้ด้วย จากนั้นนำฟ่อนข้าวมาวางลำดับล้อมเสาเกียด นำหัวฟ่อนคือหางขึ้นบนฟ่อนอื่นที่อยู่ถัดออกไป นำรวงข้าวขึ้นกลับกันจนกระทั่งลันหลามออกมารอบเสาเกียดออกไป นำวัวหรือควายผูกรอบเสาเกียดเรียงกันเป็นหน้ากระดานออกมา แล้วต้อนวัวควายให้วิ่งไปรอบๆ เสาเกียดเหยียบย่ำไปบนฟ่อนข้าว ก็จะทลายลงและเมล็ดข้าวก็จะหลุดออกจากรวง ช่วงนี้หนุ่มๆ สาวๆ มือถือขอลาย (คือ ไม้ไผ่ลำยาว) จะใช้ขอลายเกี่ยวงัดฟางขึ้นมา บางทีก็ใช้เข็นดัดตัดต่อที่มัดออกแม่เกลียวให้กระจ่าย เรียกว่า “ฉีกอก” เกลียวฟางให้ควายย่ำอีกเมล็ดข้าวก็จะร่วงหลุดออกมาก็จะส่งเอาฟางออกไป ทำเช่นนั้นจนเหลือแต่เมล็ดข้าว จึงปลดควายออกเป็นอันเสร็จการนวดข้าว

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๐-๑๐๑.

ขั้นตอนที่ ๒๐: การผัดข้าว

เมื่อการนวดข้าวเสร็จแล้วขั้นตอนต่อไปคือการผัดข้าว ซึ่งต้องขอแรงชาวบ้านมาช่วยในการสาดข้าว ช่วงนี้ผู้หญิงที่เคยใช้ผ้าคาดอก นุ่งโจงกระเบนหรือผ้าถุง เปลี่ยนมาคาด “ตะเบงมาน” แล้วช่วยกันสาดข้าวโดยให้ลมพัดข้าวให้ละอองข้าวและข้าวสับแยกออกจากกัน ซึ่งจะมีการร้องรำทำเพลงในช่วงการผัดข้าวนี้ด้วย เมื่อเสร็จจะนำข้าวใส่กระบุงเป็นการเสร็จขั้นตอนการผัดข้าว

ขั้นตอนที่ ๒๑: พิธีทำบุญลาน

หลังจากนวดข้าวเสร็จแล้วชาวบ้านจะขนข้าวขึ้นยุ้ง แต่ก่อนหน้านั้นจะมีพิธีทำบุญลานเป็นการทำพิธีของเจ้าของที่นาเมื่อนวดข้าวเสร็จ โดยพิธีทำบุญลานนี้เพื่อถวายทานข้าวใหม่แก่พระสงฆ์ ซึ่งชาวบ้านเชื่อว่าจะได้อานิสงส์มาก นอกจากนี้พิธีนี้ยังเป็นการทำขวัญนาข้าว ฉางข้าว วัควาย และเป็นการคารวะต่อเจ้าที่ด้วย โดยทั่วไปชาวบ้านจะทำพิธีที่ลานนวดข้าว มีการปลูกปะรำตั้งพระพุทธรูปและอาสนสงฆ์ที่บริเวณดังกล่าว พิธีนี้จะทำตอนเย็นโดยเชิญญาติพี่น้อง เพื่อนบ้าน มาร่วมทำบุญนิมนต์พระสงฆ์มาสวดพระพุทธรูปมนต์ พอเช้าวันรุ่งขึ้นก็จะมีการทำบุญตักบาตรที่ลาน พระสงฆ์จะประพรมน้ำพระพุทธรูปมนต์ข้าวแม่โพสพ เมื่อเสร็จพิธีทำบุญลานเสร็จแล้วชาวบ้านจะขนข้าวขึ้นยุ้ง และจะมีพิธีกรรมในการทำนาอีกครั้งหนึ่ง คือ พิธีทำขวัญยุ้ง^{๕๑}

ขั้นตอนที่ ๒๒: พิธีขวัญยุ้ง

พิธีขวัญยุ้งหรือพิธีเชิญข้าวเข้ายุ้งเป็นพิธีที่เชิญแม่โพสพเข้ายุ้ง มักทำพิธีในเดือน ๑๒ โดยเมื่อขนข้าวไปเก็บในยุ้งแล้วจะทำพิธีเช่นแม่โพสพอีกครั้งที่บริเวณลานนวดข้าว โดยชาวบ้านจะนำเครื่องเช่นบูชาแม่โพสพหรือขนมหุซ้าง ขนมต้ม ใบยอ หมากพลู ส้ม กล้วย และนำตุ๊กตาเป็นรูปคนออกไปกล่าวเชิญที่ลานนวด จากนั้นจะนำเครื่องเช่นใส่กระบุงคอนเดินเข้าบ้านโดยห้ามเหลียวหลัง ห้ามพูดคุย ชาวบ้านเชื่อว่าจะทำให้แม่โพสพตกใจและหนีไป จากนั้นจะนำเครื่องเช่นไปวางไว้ในยุ้งข้าวแล้วเอาธงหลายสีปักตามยุ้งข้าวบอกกล่าวให้แม่โพสพอาศัยอยู่ที่นี้นานๆ พร้อมทั้งให้แม่โพสพรักษาข้าวให้ด้วยเป็นอันเสร็จพิธี เครื่องเช่นอาจทิ้งไว้ ๒-๓ ชั่วโมง หรือบางที่ ๒-๓ วัน ค่อยไปเก็บ แต่บางที่พอเสร็จพิธีเด็กๆ ก็มักจะขึ้นไปกินขนม จากนั้นนำข้าวที่จะใช้เป็นพันธุ์ในปีหน้าไปเก็บไว้ในยุ้งข้าว และนำข้าวอื่นๆ พร้อมตุ๊กตาแม่โพสพเก็บใส่ไว้ด้วยจนกว่าจะถึงเดือน ๓ ขึ้น ๓ ค่ำ ก็จะทำพิธีตัดยุ้งคือนำข้าวออกมาใช้หรือขายได้

ขั้นตอนที่ ๒๓: พิธีเปิดยุ้ง

พิธีการเปิดยุ้งจะทำเมื่อนวดข้าวและเก็บข้าวเข้ายุ้งฉางแล้ว จะเหลือข้าวเปลือกไว้ที่ลานนวดราว ๑ ชั้น เพื่อใช้ประกอบพิธีการนี้ซึ่งมักทำวันศุกร์ จะเลือกชายหรือหญิงที่เกิดปีมะโรง เพราะเชื่อว่าเป็นปีนักษัตรที่ไม่ทำอันตรายต่อพืชพรรณธัญญาหารเพราะงูจะไม่กินข้าวเหมือนหนู หรือแมลง

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๒.

บางชนิด ผู้ทำพิธีจัดเครื่องสังเวย มีขนมต้มขาว ข้าวปากหม้อและไข่ จากนั้นจะให้ผู้ที่เกิดปีมะโรงเป็นผู้สังเวยเครื่องนั้นที่ลานนวดข้าว จะเอาทัพพีตักข้าวเปลือกที่เหลือไว้ในลานใส่ลงไปในขัน กล่าวคำขอให้แม่โพสพจงดลบันดาลให้ข้าวมียากมายตักตวงไม่รู้หมดสิ้น เมื่อตักข้าวใส่ขันจนเต็มแล้วจะนำข้าวมื้อไปเทใส่ลงในยุ้งฉางที่เก็บข้าวเป็นตัวอย่างข้าวเชื้อของแม่โพสพ เช่นเครื่องสังเวยเสร็จก็เป็นอันเสร็จพิธีการเปิดยุ้ง

ขั้นตอนที่ ๒๔: การสีข้าวและตำข้าว

เมื่อขวนาจะบริโภคข้าวในครัวเรือนก็จะนำข้าวเปลือกมาสีด้วยเครื่องมือที่เรียกว่า “สีมือ” สีครั้งแรกจะเป็นข้าวปล้องมีสีคล้ำ ดำ ก็จะมีการขัดขาวด้วยครกกระเดื่อง ครกสากตะลุมพุก ลำพู ส่วนมากหน้าที่ตำข้าวจะเป็นของผู้หญิง บ้านใดมีลูกสาวสวยมักมีหนุ่มๆ มาช่วย มีการเลี้ยงอาหารกัน รวมทั้งมีเพลงพื้นบ้านโดยตลอด จะมีการนึ่งข้าวเหนียวนำมาตำเป็นลูกแป้ง (ยีสต์) เติมน้ำข้าวเหนียวสุกลงไปใส่ในไหปิดไว้ ๗ วัน และเติมน้ำ ในช่วงแรกจะมีรสหวาน เก็บต่อมาอีก ๓ เดือน เอามาต้ม กลั่นในวันที่มีการลงแขก^{๕๓}

ขั้นตอนที่ ๒๕: พิธีลาซัง

หลังฤดูเก็บเกี่ยวขวนาในหมู่บ้านจะจัดพิธีเฉลิมฉลองขึ้น เรียกว่า พิธีลาซัง วัตถุประสงค์ คือ การแสดงความกตัญญูขอบคุณเทพต่างๆ ที่เกี่ยวกับการทำนา ที่ได้ช่วยเหลือขวนาตลอดฤดูกาลทำนาจนได้ผลผลิตเป็นข้าวเปลือก เทพดังกล่าว ได้แก่ แม่โพสพ แม่พระธรณี เจ้านา เจ้าที่เจ้าทาง เป็นต้น บางที่เพื่อแก้บนหรือเช่นไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่นๆ ที่ชาวบ้านเคยบนบานมาก่อน และเพื่อบนบานขอให้ปีต่อไปได้ข้าวอุดมสมบูรณ์เหมือนเดิมด้วย

ขั้นตอนที่ ๒๖: พิธีเอาเกลือแกลงไปหว่านในนา

เป็นพิธีที่เกิดขึ้นในวันขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๓ ชาวบ้านจะนำเกลือปริมาณไม่มากนักไปหว่านในแปลงนา ซึ่งวิธีนี้ชาวบ้านก็อธิบายไม่ได้ บางทีก็บอกว่าเป็นประเพณีเกลือแกลงช่วยเร่งให้ไฟไหม้อย่างรวดเร็ว

ขั้นตอนที่ ๒๗: พิธีเผาฟาง

ขวนาจะมีพิธีเผาฟางในวันขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๓ เป็นพิธีต่อจากขั้นตอนที่ ๒๖ เมื่อเอาเกลือไปหว่านแล้วจะจุดไฟเผาตอซัง นับเป็นการเตรียมแปลงนาเพื่อการเพาะปลูกในฤดูกาลทำนาต่อไป

สรุปที่กล่าวมาทั้งหมด ๒๗ ขั้นตอน เป็นการทำนาในสมัยที่ต้องพึ่งธรรมชาติอย่างมาก อาจเรียกได้ว่าเป็นยุคสมัยของการพึ่งธรรมชาติและอำนาจเหนือธรรมชาติประเภทต่างๆ ตามความ

^{๕๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๓.

เชื้อของชาวบ้านในอดีตเมื่อประมาณ ๑๐๐ กว่าปีมาแล้ว ซึ่งถือเป็นพิธีดั้งเดิมที่มีคุณค่าทางด้านจิตใจของชาวนาเป็นอย่างมาก และในปัจจุบันบางอย่างก็ยังมีการนำมาใช้บ้าง เพื่อความเป็นสิริมงคลของจิตใจ

เพราะการทำนาเป็นอาชีพที่สืบทอดกันมาตามบรรพบุรุษ รวมทั้งขั้นตอนต่างๆ ก็ทำกันต่อมาจากสังคมในอดีต และถึงแม้ในปัจจุบันจะมีเทคโนโลยีสมัยใหม่เข้ามาใช้ทดแทนในหลายๆ ขั้นตอน แต่ชาวนาก็ยังคงใช้วิธีการเดิมเป็นส่วนใหญ่ พร้อมกับนำวิทยาการสมัยใหม่เข้ามาใช้ร่วมกันด้วย เพื่อให้ได้ผลผลิตที่มีคุณภาพที่ดีขึ้นและปริมาณมากขึ้น เพื่อให้เพียงพอต่อการดำรงชีพของครอบครัวตลอดไป และในกระบวนการทั้งหมด ๒๗ ขั้นตอน เราอาจแบ่งเป็นพิธีกรรมในการผลิตและการบริโภคได้ดังนี้ คือ พิธีกรรมเกี่ยวกับการผลิต อันได้แก่ การเตรียมเครื่องมือทำนา พิธีทำขวัญควาย พิธีทำขวัญนา พิธีทำบุญบ้านและหลังบ้าน การคัดเมล็ดพันธุ์ข้าว พิธียกศาลเจ้านา พิธีจัดการกับข้าวปลูก พิธีแรกนา การเพาะกล้า พิธีปักตาแรก การดูแลรักษาต้นข้าว การแห่นางแมว พิธีรับท้องข้าว และในส่วนของพิธีกรรมที่เกี่ยวกับการบริโภค อันได้แก่ การทำลานนวดข้าว พิธีลงแขกเกี่ยวข้าว พิธีรับขวัญข้าว การนวดข้าว การผัดข้าว การสีข้าวและตำข้าว เป็นต้น ทั้งนี้ ก็เพื่อความ เป็นสิริมงคลในการที่จะผลิตข้าวในครั้งต่อไป และเพื่อการบริโภคเพื่อให้เกิดสิริมงคลแก่ครอบครัวตลอดไป